

Scriptie Bachelor Geschiedenis
Rijksuniversiteit Groningen

Geen klein geloof, maar een grote sociale beweging

Verenigingen in de religieus-humanitaire stroming, waaronder de Nederlandse Vegetariërsbond (NVB), als sociale bewegingen in de periode van 1894 tot 1930

*Het logo van de Nederlandse Vegetariërsbond.
Bron: Archief van de Nederlandse Vegetariërsbond in het
Internationaal Instituut voor Geschiedenis (IISG) te Amsterdam*

Door:	Sietske Wiersma (S2727684)
Begeleidend docent:	prof. dr. C.W. Bosch
Aantal woorden:	12.161
Datum:	01-02-2018

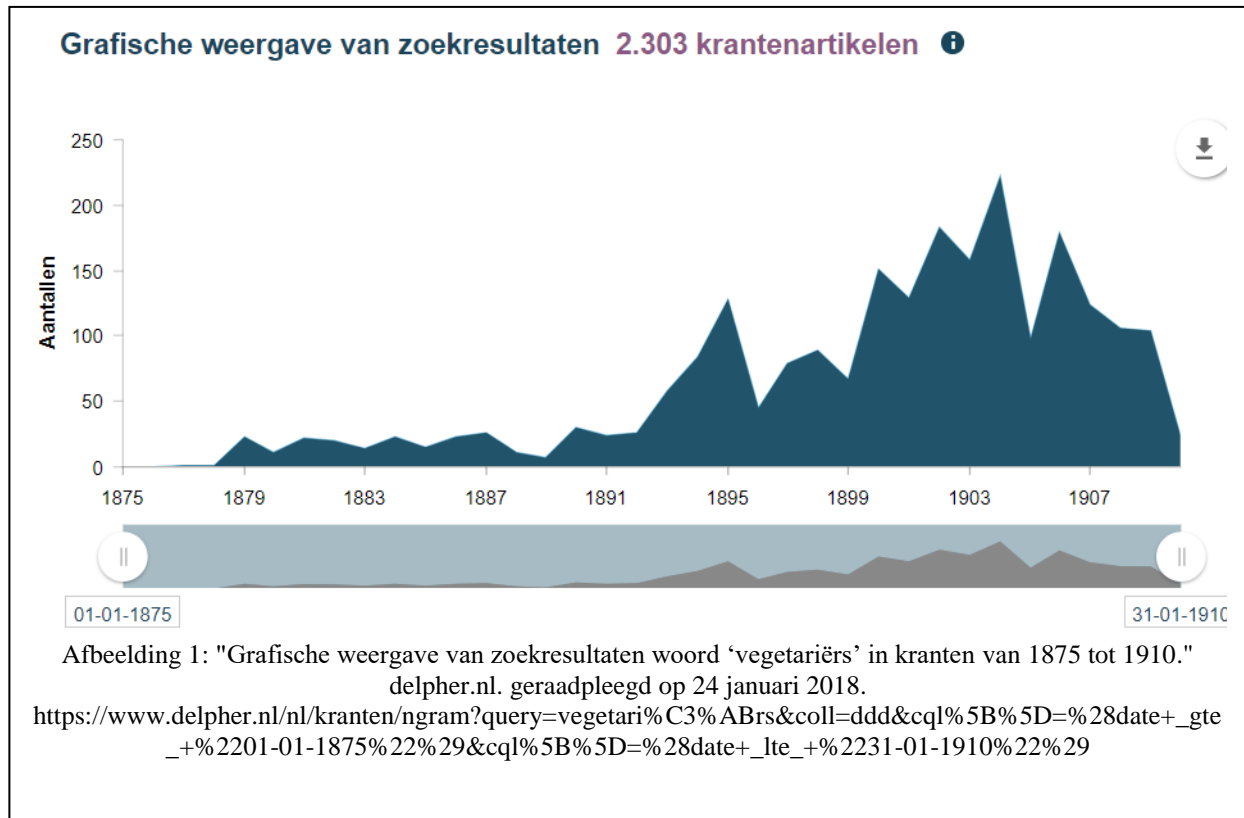
Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Het ledennetwerk van vier religieus-humanitaire verenigingen: de NVB, de Rein Leven-beweging, de Theosofische Vereniging en de N.B.B.V., van 1897 tot 1918	12
2. De NVB als sociale beweging van 1894 tot 1930.....	19
2.1 Sociale bewegingen in de achttiende en negentiende eeuw	19
2.2 De campagne van de NVB	21
2.2.1: Agendaclaims van de NVB.....	21
2.2.2: Identiteitsclaims van de NVB	23
2.2.3: Positieclaims van de NVB	25
2.3: Het politieke actierepertoire van de NVB	27
2.3.1: De creatie van speciale verenigingen	28
2.3.2: De creatie van samenwerkingsverbanden.....	31
2.3.3: Openbare vergaderingen	32
2.3.4: Vegetarische brochures	33
2.3.5: Petities en verzoekschriften	35
2.3.6: Verklaringen geven in en aan de publieke media.....	35
2.3.7: Optochten, demonstraties en nachtwaken	36
2.4 De collectieve zelfrepresentatie van de NVB.....	38
Conclusie	42
Literatuurlijst	46

Inleiding

“t Is zeker niet te vroeg als in ons land een eerste tijdschriftartikel uitkomt over boven genoemd onderwerp (vegetarisme) [...] Behalve in zeer nauwen kringen, schijnt het weder een onderwerp te wezen dat den Nederlander niet belangrijk genoeg voorkomt om zich er mede bekend mee te maken.”¹

Bovenstaande passage is te vinden in een maandblad uit 1880, waar voor het eerst een artikel aan ‘het vegetarianismus’ gewijd werd. Dit begrip deed pas in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw zijn intrede in Nederland. Terwijl in Engeland en Duitsland rond deze tijd al bonden waren opgericht ten behoeve van de emancipatie van de vegetarische levensstijl, was dit begrip in Nederland nog niet algemeen bekend. Op afbeelding 1 is te zien in welke periode het begrip ‘vegetariërs’ in Nederland bekender werd. Deze grafiek is afkomstig van www.delpher.nl en laat zien hoe vaak het woord ‘vegetariërs’ in de periode van 1875 tot 1910 in Nederlandse kranten gebruikt werd. In deze grafiek is te zien dat het woord ‘vegetariërs’ vanaf de oprichting van de Nederlandse Vegetariërsbond (NVB) op 30 september 1894 minimaal vijftig keer per jaar gebruikt werd. Het begrip vegetarisme werd door de oprichting van deze bond dus steeds meer door het land verspreid.

¹ H. W. Waalewijn, “Het Vegetarianismus” *Vragen des tijds* no. 6 (1880), 200-201.

De NVB stelde zichzelf als doel om de vegetarische leefwijze te bevorderen door middel van het oprichten van vegetarische hotels en gaarkeukens, door het uitgeven van vegetarische geschriften en een maandblad. Deze levenswijze betekende niet alleen dat men zich onthield van vlees of in totaliteit van dierlijke producten, maar richtte zich ook op andere zaken. Zo propageerde de NVB geheelonthouding van diverse middelen zoals kruiden en drank, was ze voorstanders van de anti-vivisectiebeweging en de dierenbescherming, en deelden veel vegetariërs het theosofische gedachtegoed.² Deze standpunten droeg ze uit door de distributie van affiches, zoals het affiche op afbeelding 2, en door de distributie van brochures.

Afbeelding 2:
Vegetarisme en geheelonthouding zijn als de twee rails van een spoorweg, Nederlandse Affiches, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Dat een deel van de leden van de NVB ook voorstanders waren van deze ideeën over geheelonthouding, anti-vivisectie, de dierenbescherming en de theosofie blijkt uit een enquête over het vegetarisme van de NVB onder haar leden in 1921. Toen deze enquête werd afgenomen had de NVB 1200 leden, waarvan er 543 op de enquête reageerde. Hiervan waren er 82 lid van de Rein Leven-beweging, 95 lid van de Bond tot bestrijding der Vivisectie, 142 lid van der T. V. theosoof en 121 lid van der Vereen tot bescherming van Dieren.³ In vraag vier van deze enquête werd gevraagd welk beroep de deelnemers hadden. De beroepen werden ingedeeld in twee categorieën: 'intellectuelen' en 'arbeiders'. Er reageerden in totaal 398 intellectuelen en 76 arbeiders op de enquête. Daarnaast waren er 69 deelnemers die tussen beide categorieën invielen.⁴ Uit adressen van de leden van de NVB blijkt dat de meesten in grote steden in het westen van het land woonden en dat ze meestal afkomstig waren uit de gegoede burgerij.⁵

In de Nederlandse historiografie is weinig geschreven over het brede gedachtegoed van de vegetariërs, die dus vaak naast het vegetarisme ook voorstander waren van de theosofie,

² De kerngedachte van de theosofie is dat alle wezens in essentie een zijn, omdat alles voort komt uit dezelfde onkenbare bron. Alles is in zijn kern goddelijk en het ideaal van de theosofie is om het welzijn van de mensheid en alles dat leeft boven de eigen ontwikkeling te plaatsen.

³ De Rein Leven-beweging was een Nederlandse geheelonthoudersvereniging, waarbij de leden bepaalde voedingsmiddelen niet nuttigden.

F. Ortt, *Rapport over de enquête 1921 van den Nederlandschen Vegetariërsbond*. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond Hoofdbestuur, 1922), 19-22.

⁴ *Ibidem*, 2.

⁵ A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond: Vegetarisme en vegetariërs in Nederland, 1894-1990* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992), 10-11.

de dierenbescherming en de anti-vivisectiebeweging. Er zijn wel enkele publicaties over de geschiedenis van de Nederlandse Vegetariërsbond geschreven. Dit zijn de boeken *De Godd'lijke stem van het medelijden* van H. Röling uit 1972 over de beginjaren van de Nederlandse Vegetariërsbond, *Natuurlijk, Ethisch en gezond* van A. De Roo uit 1992 waarin de civilisatietheorie van Norbert Elias wordt toegepast op de NVB en de publicatie *Vegetarisme en Medici* van A. Rothuis uit 2003 over de relatie van het vegetarisme met de Nederlandse medische wetenschap.⁶ Daarnaast is er het recentelijk gepubliceerde boek *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* van D. Verdonk uit 2009 waarin beschreven wordt hoe dieren in Nederland niet als levende wezens maar enkel als voedsel worden behandeld.⁷

Als het Nederlandse vegetarisme in publicaties behandeld wordt, is het vaak summier en ironisch.⁸ Neem als voorbeeld de bekendste beschrijving van vegetarisme uit 1967 door Jan Romein in *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Romein schaaft het vegetarisme samen met andere religieus-humanitaire stromingen zoals geheelonthouding en anti-vivisectionisme onder de noemer *petites religions*, oftewel kleine geloven. Het christendom bevond zich door “de kloof tussen het traditionele kerkelijk-dogmatische denken en de moderne inzichten die het gevolg waren van de fenomenale ontwikkeling der wetenschappen in de tweede helft der negentiende eeuw” in een religieuze crisis.⁹ Door secularisatie en modernisering zouden burgers het vertrouwen in officiële religies verloren hebben en zich aangetrokken voelen tot de kleine geloven. Hij noemt de voorlieden van deze kleine geloven ‘honderd en één profeten’ en ‘kwakzalvers in Luilekkerland’. Daarnaast schreef hij het volgende.

“Zij zijn [...] uiting van het slechte geweten van een heersende klasse die enerzijds niet langer overtuigd was van het goed recht harer heerschappij en anderzijds daarin nog zo weinig bedreigd werd dat zij zich veroorloven kon, haar eigen tekort te onderkennen. Zij ziet de euvels in de opvoeding, in de armenzorg, in de strafstelsels, in de regerings- en godsdienstvormen, in de moderne leef- en arbeidswijze, zonder intussen de kracht op te brengen deze te verhelpen.”¹⁰

⁶ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden* (PhD diss., doctoraalscriptie UVA, 1972),

A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond: Vegetarisme en vegetariërs in Nederland, 1894-1990* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992) en A. Rothuis, *Vegetarisme en medici: 'Vleesloze' voeding vanuit verschillende standpunten beschouwd* (Nijmegen: Vakgroep Ethiek, Filosofie, Geschiedenis der Geneeskunde, 2003).

⁷ D. Verdonk, *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Boom, 2009).

⁸ A. Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen: de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (PhD diss., Proefschrift Universiteit Maastricht: 1999), 17-18.

⁹ J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen II* (Leiden: E. J. Brill, 1967), 198-197.

¹⁰ *Ibidem*, 228.

Deze levensovertuigingen hadden in de ogen van de marxistische Romein geen enkele rol in het bewerkstelligen van een socialistische revolutie. Daarnaast hadden de kleine geloven volgens hem niet de kracht om bij te dragen aan de maatschappelijke problemen van zijn tijd en noemt hij de kleine geloven de ‘ziekte des tijds’.¹¹ In navolging van Romein delen veel historici zijn opvattingen over de

RELIGIEUS-HUMANITAIRE LEVENSBESCHOUWING			
God liefhebben		Den naaste liefhebben	
I. Plichten jegens ons zelf.		II. Plichten jegens den naaste.	
A. Streven naar heiligheid.	B. Handhaving van gewetensvrijheid.	C. Streven naar sociale rechtvaardigheid.	D. Medegevoel.
			I II
a. Rein-Leven-beweging.	a. Vrijheid van opdogma gegrond kerkverband.	a. Christen-socialisme.	<i>Met de lijdende menscheia</i>
b. Onthouding van alcohol.	b. Christenanarchisme.	b. Practisch-socialisme, communisme.	<i>Met de lijdende dieren</i>
c. Streven naar een eenvoudige levenswijze.	1 ^o . Verzet tegen de uitoefening van dwingend gezag.	c. Emancipatie der vrouw.	a. Natuurlijke a. Dierenbe-leef- en ge-neeswijze.
	2 ^o . Anti-militarisme.		b. Hygiënisch vegetarisme.
	3 ^o . Bestrijding eedswang.		c. Onthouding van alcohol. (zie A. B.)
	c. Tegen vaccine-dwang.		d. Reddings-werk.
			1. Heilsleger.
			2. Jeruël.
			f. Kinder-bondswerk.
			g. Humanitaire school.
			h. Rein-Leven (zie A. a).

Afbeelding 3: A. Klaver, *De religieus-humanitaire stroming* (Baarn: Hollandia-drukkerij, 1910), 48.

kleine geloven. Deze bewegingen worden in de geschiedschrijving ironisch beschreven en bijvoorbeeld bestempeld als ‘de verliezers van de geschiedenis’.¹² Ook worden ze gecategoriseerd als wereldvreemd omdat ze andere opvattingen hebben dan de dominante werkelijkheidsopvatting.¹³

De bewegingen hoeven echter niet als kleine geloven gecategoriseerd te worden, maar kunnen ook gezien worden als onderdeel van een bredere beweging, door A. Klaver de ‘religieus-humanitaire stroming’ genoemd. De Remonstrant Predikant A. Klaver deed dat in 1910 in het pamflet *De religieus-humanitaire stroming*. Zoals in afbeelding 3 te zien is kwamen in deze stroming verschillende bewegingen, waaronder het vegetarisme, samen. Klaver zet het vegetarisme in twee soorten uiteen: hygiënisch vegetarisme en ethisch vegetarisme. De eerste definitie van het vegetarisme houdt in dat men om gezondheidsredenen geen vlees eet, omdat vlees ziektekiemen zou bevatten terwijl een plantaardig dieet ziektes juist zou genezen. De tweede definitie van het vegetarisme richt zich op de vraag of het moreel acceptabel is om een “medeschepsel te doden ter wille van mij zelf tot voedsel of genot”.¹⁴ Hoewel de religieus-humanitaire stroming zeer divers is, heeft hoogleraar levensbeschouwing P. Derkx in *Het woord ‘humanisme’: Opkomst en betekenis* wel degelijk verschillende definities van het woord humanitarisme geformuleerd. De morele en levensbeschouwelijke definitie van het woord komen overeen met de definitie van het humanitarisme dat Klaver in zijn boek gebruikt. De

¹¹ Ibidem, 229.

¹² A. Klaveld, *Reis door de hel der onschuldigen*, 17-18.

¹³ R. Adriaansen, "Voorvechters van regeneratie. Geschiedbeeld en toekomstverwachting in de Praktisch Idealisten Associatie (1919-1931)" *BMGN - Low Countries Historical Review* 130, no. 1 (23 maart 2015): 27-28.

¹⁴ A. Klaver, *De religieus-humanitaire stroming* (Baarn: Hollandia-drukkerij, 1910), 30-34.

morele definitie van humanitarisme is het streven om humaan, menslievend en zacht te zijn, het besef van verbondenheid tussen alle mensen en dieren die zich zo volledig en harmonieus mogelijk moeten kunnen ontplooiën en de erkenning van de mensheid als de hoogste eenheid. De levensbeschouwelijke definitie van het humanitarisme is de afwijzing van het christendom of de stelling dat religie zich zou moeten ontwikkelen naar een meer universele godsdienst. Deze definitie van het humanitarisme komt overeen met de definitie van Klaver, die het begrip omschrijft als “het streven om, voor ons zelf, en ten opzichte van onze medeschepselen, te leven overeenkomstig het beginsel der Liefde.”¹⁵ Het beginsel der Liefde is het besef van verbondenheid tussen alle levende wezens. Dit besef van verbondenheid is ook terug te zien in publicaties van de NVB zelf, zoals in *Voor dezen duren tijd: Een woord van opwekking aan het Nederlandschen Volk*. Deze brochure werd tijdens de Eerste Wereldoorlog uitgegeven door het hoofdbestuur van de NVB. Hierin wordt gezegd dat vegetarisme eerbied voor het leven, verdraagzaamheid, samenwerking en mensenliefde vraagt om te kunnen bloeien. Het vegetarisme streeft volgens deze tekst naar een samenleving “waarin onze menselijkheid tot hoogste trap van volmaking kan worden gebracht”.¹⁶

De religieus-humanitaire stroming kwam aan het einde van de negentiende eeuw op door een intense geloofscrisis van vele leden van de burgerij. Door de modernisering en industrialisatie ontstonden er in de loop van de negentiende eeuw veel maatschappelijke problemen. Hoewel naastenliefde in het christendom een van de centrale waarden zou moeten zijn, was het christendom volgens de humanitaristen in de loop van de negentiende eeuw een dogmatisch stelsel geworden zonder ruimte voor dergelijke waarden. Het christendom moest gezuiverd worden van alle kwade elementen, zodat er meer aandacht geschonken kon worden aan maatschappelijke problemen.¹⁷ Historicus M. Brolsma schrijft in *Het humanitaire moment* dat veel aanhangers van de religieus-humanitaire stroming vegetariër waren. Humanitaristen predikten naast absolute geweldloosheid en geheelonthouding ook vegetarisme.¹⁸

Romein zet de religieus-humanitaire stroming in zijn geschiedschrijving echter weg als een verzameling van kleine geloven. Deze kleine geloven zouden volgens hem ook nooit sociale bewegingen kunnen zijn, omdat er in zijn Marxistische wereldbeeld enkel ruimte was voor één

¹⁵ Ibidem, 30-32.

¹⁶ Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Het hoofdbestuur van den Ned. Vegetariërsbond, *Voor dezen duren tijd: Een woord van opwekking aan het Nederlandsche Volk* (secretariaat: Amsterdam, 1919), 2-4.

¹⁷ A. Kluvel, “De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof” *De negentiende eeuw, Documentatie Werkgroep negentiende eeuw* v2 (2001): 137-146.

¹⁸ M. Brolsma, *Het humanitaire moment: Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)* (Hilversum: Verloren, 2016), 23-26.

ware sociale beweging: het socialisme. Marxisten beschouwen religie namelijk als opium voor het volk en staat lijnrecht tegenover de ware sociale beweging. Hoewel religie op de korte termijn het menselijk lijden op aarde zou beperken, vermindert het volgens hen op de lange termijn de motivatie van de lagere klassen om zich te verzetten tegen de harde onderdrukkende werkelijkheid van het kapitalisme. Hoewel Romein het socialisme en de kleine geloven tegenover elkaar plaatst, waren er in de NVB enkele socialisten, zoals Daniël de Clercq die ooit bondsvoorzitter was, actief. Een alternatief voor het ironische en bevoordeelde standpunt van Romein over de kleine geloven is om de NVB, en andere verenigingen uit de religieus-humanitaire stroming, wél als sociale bewegingen te zien. De centrale onderzoeksvraag van deze scriptie is daarom: “Waarom kunnen de verenigingen in de religieus-humanitaire stroming, zoals de Nederlandse Vegetariërsbond, in de periode van 1894 tot 1930 gezien worden als sociale bewegingen?”. De periode die in deze scriptie onderzocht wordt begint in 1894 omdat de NVB in dit jaar werd opgericht. Het einde van de onderzochte periode is 1930, wat door M. Brolsma in *Het humanitaire moment* wordt geperiodiseerd als het einde van de hoogtijdagen van de religieus-humanitaire stroming in Nederland.¹⁹

Dit onderzoek bestaat uit twee delen, die beiden een deel van de hoofdvraag beantwoorden. In het eerste deel van dit onderzoek zal de stellingname van Klaver, namelijk dat de verenigingen uit de religieus-humanitaire stroming één beweging vormen, onderbouwd worden met behulp van de *social network theory*. De stelling van Jan Romein, dat de kleine geloven geen samenhang vertonen maar ‘kleine sektes’ zijn, zal in dit deel tegengesproken worden. In het tweede deel van dit onderzoek zal het begrip sociale beweging van C. Tilly aan één vereniging uit de religieus-humanitaire stroming, namelijk de Nederlandse Vegetariërsbond, getoetst worden als *casestudy*.

Met behulp van de *social network theory* zal gekeken worden hoeveel leden van NVB ook lid waren van soortgelijke religieus-humanitaire verenigingen. De *social network theory* kan gebruikt worden om intermenselijke relaties bloot te leggen, maar kan ook gebruikt worden om complexe patronen in relaties van elke soort op te helderen.²⁰ Hierbij is het belangrijk te vermelden dat netwerken, net als bronnen en kaarten, een bepaald perspectief van de werkelijkheid laten zien. Netwerken zijn geconcentreerd op één bepaald soort binding tussen gelimiteerde actoren, waarbij andere relaties van deze actoren opzettelijk genegeerd worden.²¹

¹⁹ Ibidem, 23.

²⁰ C. Lemercier, "Formal network methods in history: why and how?" In *Social networks, political institutions, and rural societies*, door Georg Fertig. (Turnhout: Brepolis, 2015), 11.

²¹ Ibidem, 7.

In deze theorie zijn er een aantal belangrijke kernbegrippen. Dit zijn *nodes*, *edges* en *attributes*. *Nodes* zijn de entiteiten van het netwerk, *edges* de verbindingen tussen de entiteiten en *attributes* de eigenschappen die een verbinding heeft. In dit netwerk zijn de *nodes* de leden van de verenigingen en de verenigingen zelf, de *edges* de verbinding tussen een vereniging en een lid en zijn de *attributes* de lidmaatschappen van verenigingen. Het netwerk van de religieus-humanitaire stroming zal blootgelegd worden door het vergelijken van de ledenlijsten van vier verschillende religieus-humanitaire verenigingen. Dit zijn de ledenlijsten van verenigingen die eerder in de enquête van de NVB in 1921 genoemd werden. Het hoofdbestuur van de NVB heeft de vragen uit deze enquête geformuleerd en hiermee zag zij dus al dat er een verbinding was tussen de NVB en deze verenigingen. Dit zijn de Rein Leven-beweging, de Bond tot Bestrijding der Vivisectie, de T.V. Theosoof en de Vereen tot bescherming van Dieren. Er zijn helaas geen ledenlijsten van de Vereen tot bescherming van Dieren overgeleverd uit de periode tot 1919 en daarom zal deze vereniging niet in het ledennetwerk worden opgenomen.

In het tweede deel van dit onderzoek zal de definitie sociale beweging van socioloog en historicus Charles Tilly worden toegepast op de Nederlandse Vegetariërsbond in de periode van 1894 tot 1930. De definitie van sociale bewegingen van C. Tilly is op te splitsen in drie verschillende elementen.

Het eerste element van de definitie van een sociale beweging is volgens Tilly dat een sociale beweging een campagne voert. Dit is een georganiseerde publieke inspanning die collectieve claims maakt tegenover bepaalde autoriteiten. In deze campagne maakt de beweging gebruik van drie soorten claims: agenda-, identiteits- en positieclaims.²² Agendaclaims reageren op voorgestelde of daadwerkelijke acties van autoriteiten. De sociale beweging geeft ofwel steun aan deze acties of biedt verzet tegen deze acties. Met identiteitsclaims laat de beweging zien dat ze een verenigde kracht is, waarmee rekening gehouden moet worden. Dit gaat samen met een bepaalde naam voor de aanhangers van de beweging, waardoor de ‘wij-identiteit’ versterkt wordt. De idiomen waardigheid, eenheid, aantal en inzet versterken deze claim. Ten slotte benadrukken positieclaims overeenkomsten met andere sociale bewegingen. Banden met gelijkgestemde verenigingen en bewegingen worden aangehaald om de positie van de beweging in het politieke debat te benadrukken. Bewegingen met dezelfde overtuigingen en standpunten hebben daarom vaak contact.²³ In paragraaf 2.2 zal gekeken worden tegenover welke autoriteiten de NVB in de periode van 1894 tot 1930 agenda-, identiteits- en positieclaims maakte.

²² C. Tilly en L. J. Wood, *Social Movements*, 12.

²³ *Ibidem*, 12-13.

Het tweede element van de definitie van een sociale beweging is volgens Tilly dat een sociale beweging een combinatie van politieke acties inzet, die samen het politieke actierepertoire van de beweging vormen. Sociale bewegingen maken vaak gebruik van de volgende politieke acties: het creëren van speciale verenigingen en samenwerkingsverbanden, openbare vergaderingen, optochten, demonstraties, nachtwaken, petitie starten, brochures schrijven en verklaringen geven aan en in de publieke media. Deze politieke acties zijn volgens W. Wei in *street, behaviour, art: advocating gender rights and the innovation of a social movement repertoire* op te delen in twee categorieën: conventionele politieke acties en confronterende politieke acties. Politieke acties die gangbaar en traditioneel zijn, zijn conventionele acties. Dit zijn het creëren van samenwerkingsverbanden en verenigingen, het houden van openbare vergaderingen, het gebruik maken van petitie, het schrijven van brochures en verklaringen geven aan en in de publieke media. Door confronterende politieke acties wordt de strijd tussen twee partijen visueel duidelijk. Dit gebeurt bij nachtwaken, optochten en demonstraties.²⁴ In paragraaf 2.3 zal in kaart worden gebracht in welke mate de NVB van 1894 tot 1930 gebruik maakte van de verschillende conformistische en confronterende acties.

Het derde element van de definitie van een sociale beweging is volgens Tilly dat de collectieve zelfrepresentatie van de sociale beweging gebruikt maakt van idiomatische vormen waarin het lokale publiek zich kan herkennen. Dit zijn eenduidige vormen van *worthiness* (waardigheid), *unity* (eenheid), *numbers* (aantallen), en *commitment* (inzet) die samen het WUNC-display vormen. Waardigheid kan gecreëerd worden door de aanwezigheid van geestelijken of door het dragen van formele kleren. Eenheid kan gecreëerd worden door het dragen van soortgelijke kleding of door de aanwezigheid van banners, spandoeken of vlaggen. Het aantal volgers van de beweging wordt zichtbaar gemaakt door het aantal handtekeningen op petitie of berichten van kiezers of door het houden van demonstraties op straat. Ten slotte kan de inzet van de sociale beweging duidelijk gemaakt worden door de visuele participatie van kinderen, ouderen en gehandicapten en de weerstand tegen onderdrukking.²⁵ In paragraaf 2.4 worden door middel van een groepsfoto van de bond uit 1923 tijdens een familiedag de eenduidige vormen van waardigheid, eenheid, aantal en inzet van de NVB beschreven. Hieruit zal ook blijken hoe de NVB deze idiomatische vormen gebruikte voor de collectieve zelfrepresentatie van de beweging waarin het lokale publiek zich kon herkennen.

²⁴ W. Wei, "Street, behaviour, art: Advocating gender rights and the innovation of a social movement repertoire" *Chinese journal of sociology* 1, no. 2 (2015): 282.

²⁵ C. Tilly en L. J. Wood, *Social Movements*, 3-4.

De verwachte conclusie van dit onderzoek is tweeledig. Ten eerste wordt er verwacht dat uit het opgestelde netwerk door middel van de *social network theory* wel degelijk blijkt dat er samenhang is tussen de ledenlijsten van de vier religieus-humanitaire verenigingen. Ten tweede wordt er verwacht dat de verschillende elementen van een sociale beweging volgens de definitie van C. Tilly toepasbaar zijn op de NVB als religieus-humanitaire vereniging in de periode van 1894 tot 1930. Hiermee zou dit onderzoek kunnen leiden tot een herziening van de Marxistische visie van Jan Romein op de religieus-humanitaire verenigingen, waardoor deze verenigingen als sociale bewegingen gezien kunnen worden.

1. Het ledennetwerk van vier religieus-humanitaire verenigingen, de NVB, de Rein Leven-beweging, de Theosofische Vereniging en de N.B.B.V, van 1897 tot 1919

In dit hoofdstuk zal gepoogd worden om de stellingname van Klaver, dat de religieus-humanitaire stroming breder was dan historici als Romein beweerden, te onderbouwen door het religieus-humanitaire ledennetwerk van de NVB, de Rein Leven-beweging, de Theosofische Vereniging en de Nederlandse Bond ter Bestrijding van Vivisectie (N.B.B.V.) bloot te leggen. Eerst zal de stellingname van Klaver uitvoerig besproken worden, waarna er tekstuele verbindingen tussen het religieus-humanitarisme en de NVB zullen worden aangedragen. Vervolgens zullen de ledenlijsten, die gebruikt worden in de *social network*-analyse geïntroduceerd worden, en worden de moeilijkheden bij het vormen van een dergelijk netwerk besproken. Daarna zal het ledennetwerk van de vier verenigingen met bijbehorende afbeeldingen en statistieken gepresenteerd worden.

In haar boek *Alle Klaver: 'Vergeet nooit dat ge vleugels hebt'*, beschrijft T. van Wijk de remonstrants predikant en vrijmetselaar A. Klaver (Dokkum 1878 – Hoorn 1932) als een vrijzinnige en veelzijdige man.²⁶ Hoewel Klaver predikant was, durfde hij over de grenzen van zijn eigen religie heen te kijken. Hij was voorstander van vrouwenrechten en hij was van 1909 tot 1916 voorzitter van de Rein Leven-beweging.²⁷ Het christendom was volgens hem geen statisch geloof, maar een geloof dat altijd in beweging was. Daarom streefde hij naar een levende kerk en stond hij open voor andere religies. Voor hem was het belangrijker dat mensen geloofden, dan dat ze precies geloofden wat de kerk uitdroeg.²⁸ Deze religieuze standpunten verkondigde hij in verschillende boeken, zoals het genoemde *De religieus-humanitaire strooming* uit 1910. In 1925 schreef hij een ander werk over deze stroming, namelijk *Humanitaire Droomen en Daden*.²⁹ In de religieus-humanitaire stroming stond volgens hem het

²⁶ T. van Wijk, *Alle Klaver: vergeet nooit dat ge vleugels hebt*. (Gorinchem: Theologische uitgeverij Narratio, 2008), 5.

²⁷ Ibidem, 95-97.

²⁸ Ibidem, 6.

²⁹ "Klaver, Alle (1878-1932)" G.M.J.A. van Wijk, geraadpleegd op 25-11-2017, http://www.westfriesgenootschap.nl/geschiedschrijving/biografie/biografie_alle_klaver.php

streven van de mens om te leven met zoveel mogelijk liefde en medeleven voor andere wezens centraal.

Hoewel dit hoofdstuk gericht is op de *social network theory*, is het nuttig om enkele verbanden te leggen tussen de NVB en het religieus-humanitarisme. Naast de enquête, die in de inleiding al is genoemd, zijn er namelijk nog vele andere teksten van de bond waarin het humanitarisme genoemd wordt. Zo wordt in een publicatie uit 1944 van de NVB een duidelijke verbinding gemaakt tussen het humanitarisme en de NVB. In *Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan, opgedragen aan Suze Groshans en Felix Ortt* wordt in de tweede alinea vermeld dat de medeoprichters van de bond Suze Groshans en Felix Ortt:

“vooral door hun levenshouding en werkzaamheid voor de humanitaire ideeën gedurende deze halve eeuw zóóveel hebben bijgedragen tot de tegenwoordige plaats welke het vegetarisme tusschen de moderne opvattingen inneemt.”³⁰

Ook zijn er veel verwijzingen tussen het religieus-humanitarisme, andere religieus-humanitaire verenigingen en de NVB te vinden in *De Vegetarische Bode*, het verenigingsblad van de NVB dat sinds 1897 maandelijks uitkwam. In het artikel *Anti-vivisectie en vegetarisme* wordt vermeld dat het twee bewegingen zijn:

“die hand in hand gaan. Of juist gezegd, die hand in hand moesten gaan. En wel, omdat het beide uitvloeisels zijn van hetzelfde uitgangspunt. De anti-vivisectiebeweging is zuiver humanitair [...] een dier te doen lijden, om er zelf voordeel van te hebben, acht de humanitariër zedelijk ongeoorloofd. [...] De vegetarische beweging is in den grond eveneens zuiver humanitair.”³¹

Uit deze voorbeelden blijkt dat het vegetarisme en het religieus-humanitarisme op bepaalde vlakken nauw met elkaar verbonden waren. Zo streefden ze beide naar een wereld waarin lijden verleden tijd was. In hoeverre is deze verbondenheid ook terug te zien in het verenigingsnetwerk van de NVB? In *De Religieus-Humanitaire Strooming* poogde Klaver tot een definitie te komen van de religieus-humanitaire stroming. In zijn inleiding zegt hij het volgende.

“Het is misschien enigszins gewaagd, om dit boekje den titel te geven van de *Religieus-humanitaire strooming* in ons land. Want het kan zijn dat de lezer al aanstonds mij tegenwerpt: van één strooming is geen sprake, hoogstens van allerlei stroompjes. Geen eenheid dus - maar een veelheid. Toch meen ik dat het mogelijk is hier van een veel-eenheid te spreken, m.a.w. een

³⁰ Nederlandsche Vegetariërsbond, *Uitgave van den Nederlandsche Vegetariërsbond ter gelegenheid van het 50-jarige bestaan. Opgedragen aan: Suze Groshans en IR. Felix Ortt* (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1944), 3.

³¹ Felix Ortt, “Van de redactie: Anti-vivisectie en vegetarisme” in *Vegetarische bode 1916: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1916), 184-185.

religieus-humanitaire levensbeschouwing te geven, waarin zich al die stroomen en stroompjes vereenigen.”³²

In het netwerk worden vier ledenlijsten met elkaar vergeleken. De eerste ledenlijst omvat alle leden van de NVB in de periode van 1897 tot en met 1918.³³ In deze ledenlijst zijn 2883 leden opgenomen. De tweede ledenlijst is van de Rein Leven-beweging. Deze beweging werd in 1901 opgericht en verdween in 1930.³⁴ De beweging streefde naar een wereld waarin ieder mens aan geheelonthouding deed en zo rein mogelijk leefde zonder drank, koffie, kruiden en andere ziekteverwekkende stoffen. De ledenlijst van deze vereniging komt uit 1907, toen de beweging 246 leden had. De derde ledenlijst is van de Theosofische Vereniging (Nederlandse Afdeling) en is te vinden in *Het web der schepping: Theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan*.³⁵ Deze ledenlijst omvat 416 de kunstenaarsleden van de vereniging van 1890 tot 1920. De vierde ledenlijst is van de Nederlandse Bond tot Bestrijding der Vivisectie (N.B.B.V.) uit 1898.³⁶ De N.B.B.V. werd drie jaar na de NVB in 1897 opgericht en streefde naar afschaffing van dierproeven. De ledenlijst van deze vereniging werd gepubliceerd in 1898 in het maandelijkse orgaan van de N.B.B.V. toen de vereniging 572 leden had. In totaal zijn er in het netwerk 4117 personen en 4 verenigingen opgenomen.

De bovenstaande materialen zijn geselecteerd op basis van bruikbaarheid, maar ook op basis van toegankelijkheid. Er moeten echter drie opmerkingen worden gemaakt over het gebruikte materiaal. Ten eerste omvat dit onderzoek de periode van 1897 tot 1930, maar wordt er bij de vorming van dit ledennetwerk gebruik gemaakt van een ledenlijst van de NVB die enkel de leden van 1897 tot 1918 bevat. Hier is voor gekozen omdat deze ledenlijst al samengesteld is uit *Vegetarische Bodes* door A. van Oosten en hij deze ledenlijst openbaar toegankelijk heeft gemaakt.³⁷ Het was door de beperkte onderzoeksperiode niet mogelijk om alle leden van de NVB van 1918 tot 1930 zelf in het archief op te zoeken. Het tweede punt is dat de ledenlijst van de Theosofische Vereniging enkel kunstenaarsleden omvat, terwijl de vereniging ook nog gewone leden kende. Voor dit onderzoek kon de reguliere ledenlijst niet ingezien worden. Dit komt doordat de vereniging haar archiefstukken niet openbaar

³² A. Klaver, *De religieus-humanitaire stroming*, 3-4.

³³ A. van Oosten, “Nederlandsche Vegetariërsbond Ledenlijst van 1894 tot 1919” Geraadpleegd op 20-11-2017 <http://www.humanitarisme.nl/organisaties/vegbond/leden.html>

³⁴ K. Westra, “Rivaliteit om Reinheid: De strijd tussen de Rein Leven Beweging en de Nieuw-Malthusiaansche Bond” *Skript Historisch Tijdschrift* 26, no. 3 (2014): 69.

³⁵ M. Bax, *Het web der schepping: theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Nijmegen: Sun Uitgeverij, 2006), 535-556.

³⁶ “Naamlijst der Leden, Donateurs en Stichters” in Jaarverslag van 1898 door Nederlandse Bond tot Bestrijding van de Vivisectie, 's-Gravenhage, 1898.

³⁷ A. van Oosten, “Nederlandsche Vegetariërsbond Ledenlijst van 1894 tot 1919” Geraadpleegd op 20-11-2017 <http://www.humanitarisme.nl/organisaties/vegbond/leden.html>

toegankelijk heeft gesteld en niet dus beschikbaar zijn voor onderzoek. Ten derde stamt de ledenlijst van de N.B.B.V. uit 1898, terwijl de ledenlijst van de Rein Leven-beweging uit 1907 afkomstig is. Beide ledenlijsten komen dus niet uit dezelfde periode. Deze verschillen in periodes tussen ledenlijsten zijn voortgekomen uit de geringe beschikbaarheid van het verenigingsmateriaal. Hoewel dit onderzoek dus de periode van 1897 tot 1930 beslaat, omvat het ledennetwerk van deze vier verenigingen de periode van 1897 tot 1920. Hierbij is één ledenlijst met de periode 1897-1918, één ledenlijst met de periode 1890-1920, één ledenlijst uit 1898 en één ledenlijst uit 1907 geraadpleegd.

Naast het feit dat er een geringe beschikbaarheid van ledenlijsten van de bovenstaande verenigingen was, was er een andere opgave in het opstellen van dit netwerk. Soms kwamen namen op ledenlijsten overeen. Bij personen als ‘Frederic Charles Jean van den Steen van Ommeren’ is er geen twijfel; het betreft dan naar alle zekerheid dezelfde persoon. Namen als ‘C. Bruin’ en ‘A. van Dijk’ roepen echter wel twijfels op of dit dezelfde persoon betreft. In totaal ontstond er bij acht verschillende namen twijfel.³⁸ In sommige van deze gevallen, zoals in het geval van Maria Jager, kon door extra informatie op de ledenlijst toch nog worden vastgesteld dat het dezelfde persoon betrof. Uiteindelijk zijn er vijf personen in het netwerk opgenomen, waarvan het niet zeker is of het om dezelfde persoon gaat. Dit zijn: ‘C. de Bruin’, ‘A. van Dijk’, ‘T. de Jong’, ‘H. de Vries’ en ‘J. de Vries’. Deze personen zijn wel opgenomen in het netwerk, maar omdat van de 158 personen met meerdere verbindingen er bij vijf lichte twijfel is, is het getal niet zo aanzienlijk om de conclusies van het netwerk te verzwakken.

Dit netwerk is gemaakt met het netwerkprogramma Gephi.³⁹ Dit is een *open-source* netwerkvisualisator die sinds 2008 door verschillende onderzoekers is gebruikt voor netwerkanalyses. De ledenlijsten van de vier verenigingen zijn eerst in Microsoft Excel benoemd als *edges* en *nodes* en zijn vervolgens in Gephi ingevoerd. Dit netwerkprogramma visualiseerde vervolgens het netwerk dat op afbeelding 4 te zien is. Dit netwerk heeft 3903 *nodes*, oftewel entiteiten. Dit zijn de 4117 personen en de vier verenigingen in het netwerk. Daarnaast zijn er 4279 *edges*, oftewel verbindingen tussen de *nodes*. Deze hebben als *attribute*, oftewel eigenschap, het lidmaatschap van een vereniging. Door middel van Gephi is het netwerk geëxporteerd naar een website-format, wat vervolgens gepubliceerd is op <https://humanitairnetwerk.000webhostapp.com>. Dit is een interactief netwerk waar bezoekers

³⁸ In totaal waren dit van de 158 overlappende namen er 8. Namelijk ‘C. de Bruin’, ‘A. van Dijk’, ‘Maria Jager’, ‘T. de Jong’, ‘Maria de Kok’, ‘Jan Rink’, ‘H. de Vries’ en ‘J. de Vries’

³⁹ Gephi is een open-source programma dat door iedereen te gebruiken is. Het programma is te downloaden via <https://www.gephi.org/>

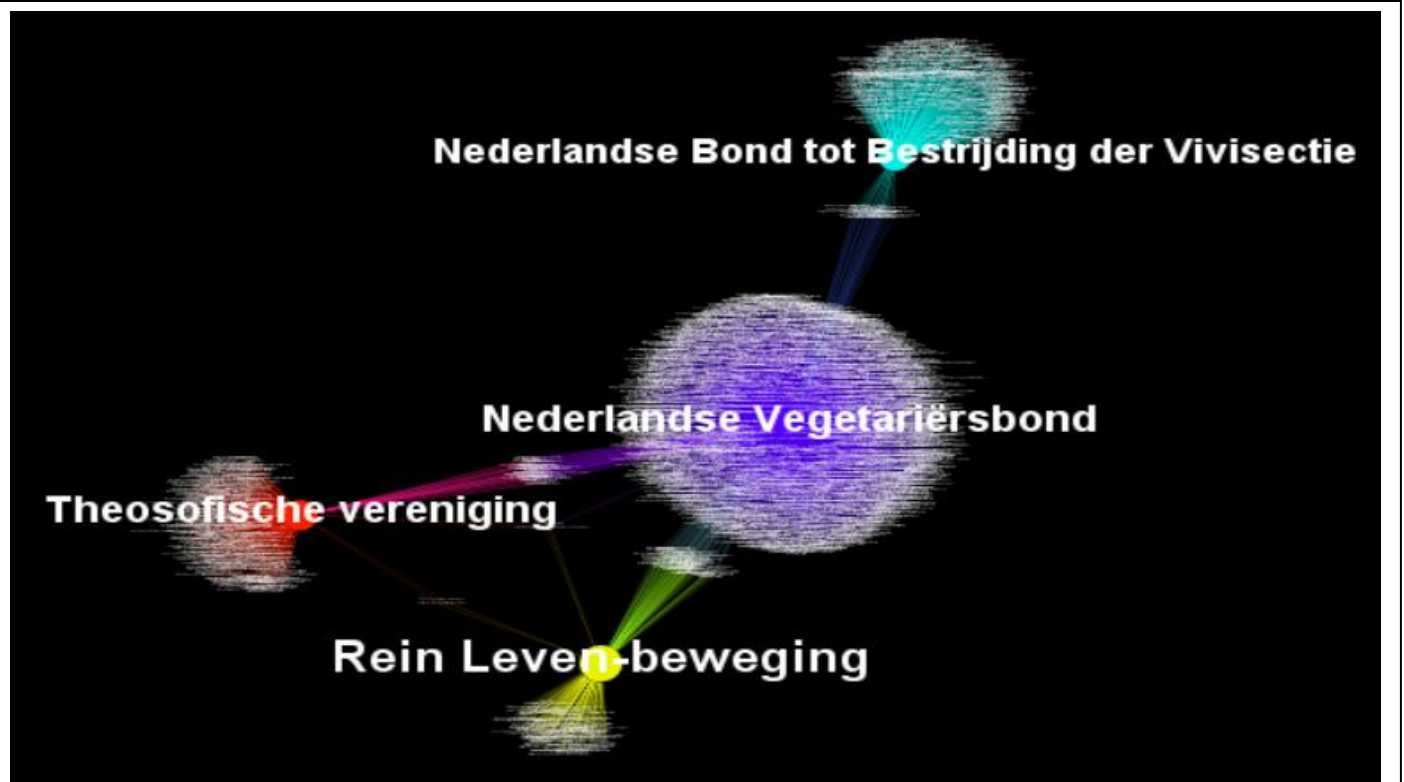
kunnen zoeken op namen van leden en verenigingen en ingezoomd kan worden op de verschillende *edges* en *nodes*.

In dit netwerk zijn drie soorten nodes te vinden. Ten eerste zijn er *nodes* die maar één verbinding hebben in het netwerk. *Nodes* met enkel een verbinding met de Theosofische Vereniging zijn rood, *nodes* met enkel een verbinding met de NVB zijn blauw, *nodes* met enkel een verbinding met de Rein Leven-beweging zijn geel en *nodes* met enkel een verbinding met de N.B.B.V. zijn lichtblauw. Ten tweede zijn er *nodes* die twee verbindingen hebben in het netwerk. *Nodes* met een verbinding met de NVB en de Theosofische Vereniging zijn paars, *nodes* met een verbinding met de NVB en de Rein Leven-beweging zijn groen en *nodes* met een verbinding met de NVB en de N.B.B.V. zijn turkoois. Ten slotte zijn er *nodes* met drie verbindingen. Deze *nodes*, met verbindingen met de Theosofische Vereniging, de Rein Leven-beweging en de NVB, zijn bruin.

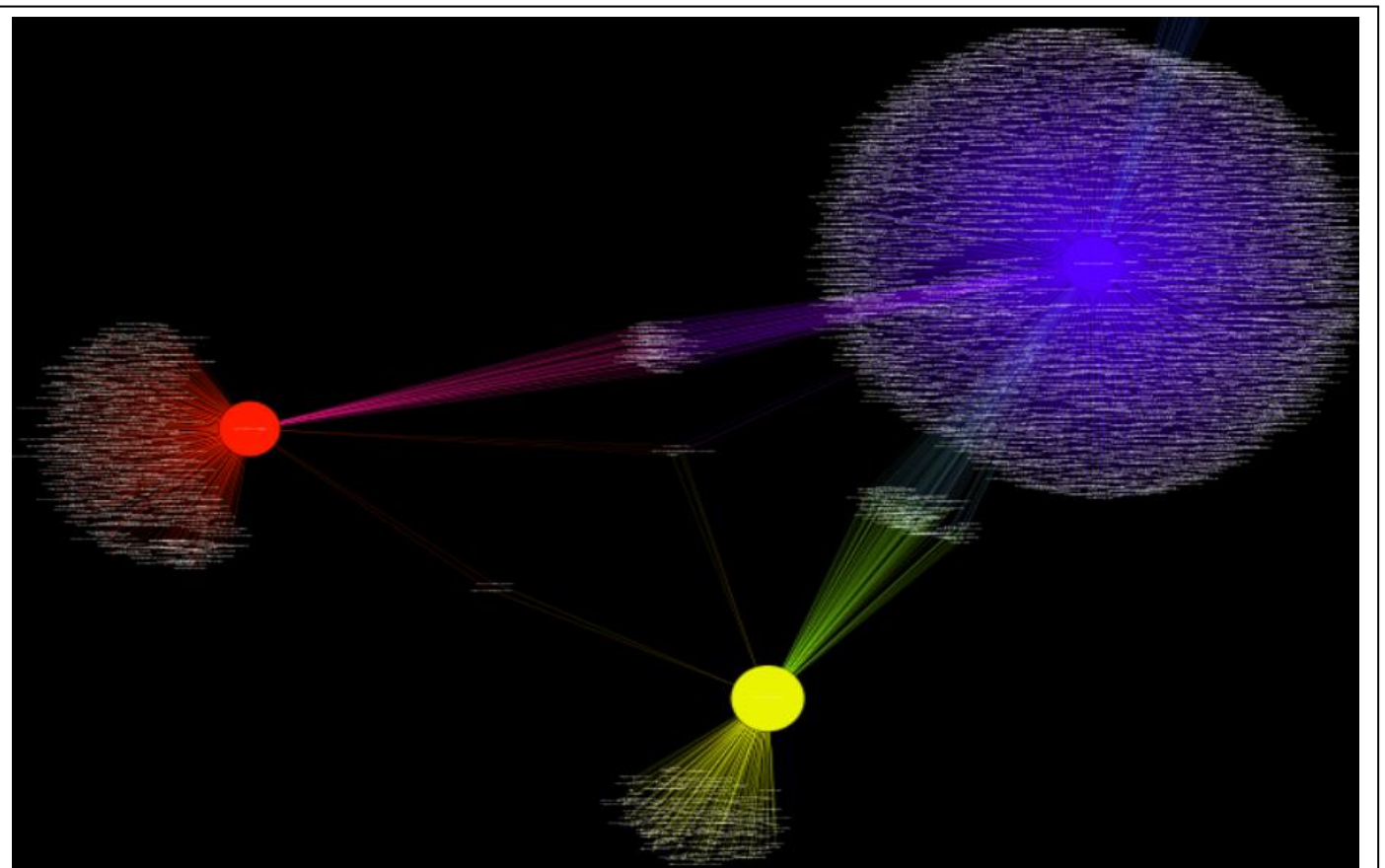
Wanneer goed naar het netwerk op afbeelding 4 en naar de statistieken van het netwerk in tabel 1 gekeken wordt, springen twee zaken in het oog. Ten eerste is te zien dat er een duidelijke overlap is tussen de leden van de NVB, de Rein Leven-beweging en de Theosofische Vereniging, maar dat er geen overlap is tussen de leden van de N.B.B.V., de Rein Leven-beweging en de Theosofische Vereniging. Dit is ook te zien in de percentages van het netwerk in tabel 1. Hierin is opgenomen hoeveel leden elke vereniging heeft en hoeveel van deze leden lid waren van de andere verenigingen. Van de vier religieus-humanitaire verenigingen heeft de N.B.B.V. de minste overlap ten opzichte van het gemiddelde. Doordat er dus geen overlap is tussen de ledenlijsten van de N.B.B.V. en de Rein Leven-beweging en de Theosofische Vereniging lijkt dit te wijzen op de conclusie dat deze ook daadwerkelijk geen overlap hadden. Echter moet hierbij vermeld worden dat de ledenlijst van de Rein Leven-beweging uit 1907 en de ledenlijst van de N.B.B.V. uit 1897 komt. Er zit dus 10 jaar tussen beide ledenlijsten. Dit kan ervoor gezorgd hebben dat leden van de N.B.B.V. rond 1907 wel lid waren van de Rein Leven-beweging, maar dat zij niet in dit netwerk zijn opgenomen.

Tabel 1: Percentages naar aanleiding van het *social network* van vier verenigingen in de religieus-humanitaire stroming

	NVB	Rein Leven-beweging	Theosofische Vereniging	N.B.B.V.
Totaal aantal leden (TAL)	2883	246	416	572
TAL welke ook lid zijn van de NVB	n.v.t.	76 (30,9%)	54 (12,9%)	31 (5,4%)
TAL welke ook lid zijn van de Rein Leven-beweging	76 (2,6%)	n.v.t.	5 (1%)	0
TAL welke ook lid zijn van de Theosofische Vereniging	54 (1,9%)	5 (2%)	n.v.t.	0
TAL welke ook lid zijn van de N.B.B.V.	31 (1,1%)	0	0	n.v.t.
TAL van de vereniging welke ook lid zijn van een andere religieus-humanitaire vereniging in percentages	6%	33%	14%	5%

Afbeelding 4:
 Netwerk van de vier religieus-humanitaire verenigingen door middel van de *Social Network Theory*.

Afbeelding 5:
 Close-up van het netwerk van de Theosofische Vereniging, de Rein Leven-beweging en de NVB

Ten tweede blijkt dat er voornamelijk overlap was tussen de leden van de NVB, de Rein Leven-beweging en de Theosofische Vereniging. Een close-up van dit overlappende ledennetwerk is te zien op afbeelding 5. 6% van de leden van de NVB zijn waren van andere religieus-humanitaire bewegingen. Hoewel dit niet veel lijkt, zijn de percentages van de Rein Leven-beweging (33%) en de Theosofische Vereniging (14%) wel aanzienlijk. Daarnaast moet meegenomen worden dat de ledenlijst van de NVB een periode van 20 jaar omvat en de ledenlijst van de Rein Leven-beweging een momentopname is uit 1907. Uit tabel 1 blijkt dat 1 op de 3 leden van de Rein Leven-beweging, 1 op de 7 leden van de Theosofische vereniging, 1 op 18 leden van de NVB en 1 op de 20 leden van de N.B.B.V. lid waren van minimaal één andere religieus-humanitaire vereniging.

Klaver zag de verschillende verenigingen als stroompjes in een brede religieus-humanitaire stroming. De verschillende stroompjes smolten in deze stroming in elkaar, waarbij ze volgens hem hetzelfde gedachtegoed volgden en allemaal leefden uit het principe van Liefde. Deze visie staat haaks op de visie van Romein op deze verenigingen, die ze bestempelde als een verzameling ‘kleine geloven’. Uit deze netwerkanalyse blijkt dat er wel degelijk sprake was van een bepaalde mate van samenhang tussen deze vier verenigingen. Gemiddeld was 14% van deze verenigingen ook lid van een andere religieus-humanitaire vereniging.⁴⁰ Dit betekent echter niet dat de visie van Klaver op deze stroming juist was. Volgens Klaver was de samenhang tussen deze verenigingen bijna honderd procent. Het bovenstaande netwerk kan beter omschreven worden in de volgende woorden van Klaver.

“Want het kan zijn dat de lezer al aanstonds mij tegenwerpt: van één stroming is geen sprake, hoogstens van allerlei stroompjes.”⁴¹

Er zijn in dit ledennetwerk namelijk twee stromen zichtbaar. De ene stroom loopt tussen de Rein Leven-beweging, de Theosofische Vereniging en de NVB, waarbij de Rein Leven-beweging het meest centraal staat. De andere stroom loopt tussen de NVB en de N.B.B.V. Deze twee stromen maken deel uit van verschillende hoofdstromen in de religieus-humanitaire stroming.

⁴⁰ 14% is het gemiddelde van 6%, 33%, 14% en 5%. Deze statistieken zijn te vinden in tabel 1.

⁴¹ A. Klaver, *De religieus-humanitaire stroming*, 3-4.

2. De Nederlandse Vegetariërsbond als sociale beweging van 1894 tot 1930

In dit hoofdstuk zal de definitie van een sociale beweging van Charles Tilly getoetst worden aan de Nederlandse Vegetariërsbond in de periode van 1894 tot 1930. Eerst zal in paragraaf 2.1 dieper op de theorie van Tilly worden ingegaan en zullen er verschillende aspecten van deze theorie worden uitgelicht. Vervolgens zullen de drie elementen van de definitie besproken worden en een voor een worden getoetst aan de NVB. Zo zal er in paragraaf 2.2 eerst gekeken worden welke agenda-, identiteits- en positieclaims de campagne van de NVB van 1894 tot 1930 maakte. Daarna zullen in paragraaf 2.3 de verschillende conformistische en confronterende politieke acties van de NVB in dezelfde periode beschreven worden. Ten slotte zullen in paragraaf 2.4 de idiomen van waardigheid, eenheid, aantal en inzet ontleend worden aan de hand van een groepsfoto van de NVB tijdens de familiedag in 1923. In dit hoofdstuk wordt voornamelijk bronmateriaal van de NVB uit het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis gebruikt dat gecombineerd wordt met informatie uit het maandblad *De Vegetarische Bode* en met informatie uit secundaire literatuur over de NVB.

2.1 Sociale bewegingen in de achttiende en negentiende eeuw

In het boek *Social movements: 1768 to 2004* schetst historicus, politicoloog en socioloog Charles Tilly een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van verschillende sociale bewegingen van de achttiende tot en met de eenentwintigste eeuw.⁴² Voordat de drie elementen van de definitie sociale beweging uit dit boek besproken worden, moet eerst gekeken worden door welke ontwikkelingen sociale bewegingen in deze periode konden ontstaan. In het hoofdstuk *Nineteenth-century adventures*, wat gaat over sociale bewegingen die net als de NVB in de negentiende eeuw ontstonden, deed Tilly drie belangrijke observaties over de oorzaken van het ontstaan van sociale bewegingen en ontwikkelingen die de opkomst van sociale bewegingen in deze periode beïnvloedde.

Ten eerste stelt Tilly dat sociale bewegingen in deze periode ontstonden doordat het politieke klimaat in de achttiende eeuw in West-Europa veranderde. Door de implementatie van het parlementaire politieke systeem werd de traditionele patroon-cliënt relatie een minder cruciaal instrument voor nationale politiek. Hierdoor ontstond er ruimte voor de vorming van

⁴² C. Tilly en L. J. Wood, *Social Movements*, ix-x.

temporele linken tussen gefrustreerde burgers, waaruit vervolgens sociale bewegingen voortkwamen.⁴³

De tweede observatie van Tilly was dat er een link tussen democratisering en de opkomst van sociale bewegingen in een land bestond. Landen kunnen opgedeeld worden in twee categorieën: een *social movement first*-categorie en een *democratic transition first*-categorie. Tot de eerste categorie behoren landen waar democratische instellingen opkwamen nadat sociale bewegingen op grote schaal actief waren. Hier gaven de sociale bewegingen een impuls aan de democratisering. Tot de tweede categorie behoren landen die eerst een democratische transitie doorliepen voordat sociale bewegingen er op grote schaal actief werden. Nederland valt in de *social movement*-categorie, waarbij sociale bewegingen dus een impuls voor democratisering hebben gegeven.⁴⁴ Voor de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 waren sociale bewegingen in Nederland al actief.

Ten slotte zag Tilly dat internationale connecties in de negentiende eeuw een grote invloed hadden op het ontstaan en de ontwikkeling van sociale bewegingen. Gelijkgestemde sociale bewegingen ontstonden in dezelfde periode in verschillende landen, als reactie op internationale ontwikkelingen die in verschillende landen in dezelfde periode plaatsvonden.⁴⁵ Dit gold ook voor het vegetarisme in West-Europa, waar vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw vele bonden voor vegetariërs werden opgericht. In Engeland werd in 1847 de eerste vegetariërsbond opgericht, maar al snel volgden Duitsland in 1848, Oostenrijk in 1877 en Frankrijk in 1899.⁴⁶ Ook haalden sociale bewegingen vaak banden aan met buitenlandse sociale bewegingen om zo een breder draagvlak te creëren voor hun gezamenlijk doel en om hiermee nationale autoriteiten te omzeilen.⁴⁷

Naast deze drie belangrijke observaties over sociale bewegingen in de achttiende en negentiende eeuw, stelde Tilly een definitie op van sociale bewegingen. De drie elementen van deze definitie zullen in de volgende paragrafen getoetst worden aan de NVB in de periode van 1894 tot 1930.

⁴³ Ibidem, 52-53.

⁴⁴ Ibidem, 57-58.

⁴⁵ Ibidem, 63-64.

⁴⁶ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 60-61.

⁴⁷ C. Tilly en L. J. Wood, *Social Movements*, 63-64.

2.2 De campagne van de NVB

De campagne van de NVB bestond van 1894 tot 1930 uit een combinatie van agenda-, identiteits- en positieclaims. Deze drie verschillende claims zullen nu afzonderlijk gedefinieerd worden. Paragraaf 2.2.1. behandelt de agendaclaims van de NVB, paragraaf 2.2.2. behandelt de identiteitsclaims van de bond en paragraaf 2.2.3 behandelt ten slotte de positieclaims van de bond.

2.2.1: Agendaclaims van de NVB

De NVB verzette zich herhaaldelijk tegen verschillende autoriteiten, die in hun ogen een anti-vegetarische agenda hadden. Ten tijde van de oprichting van de bond was vegetarisme een onbekend begrip en vegetariërs werden tot het begin van de negentiende eeuw als gekken gezien. Dit negatieve beeld van het vegetarisme werd geconstrueerd door medische experts, die het vegetarisme in de media aanvielen. Daarnaast voerde de Nederlandse overheid bij tijd en wijle een anti-vegetarisch beleid. De NVB maakte tegen deze twee autoriteiten van 1894 tot 1930 verschillende agendaclaims.

Allereerst reageerde de NVB op medische experts die tegen vegetarisme waren. Hoewel rond 1902 de meeste medici gematigd positief waren over het vegetarisme, bleef er een spanningsveld bestaan tussen bekende artsen die tegen het vegetarisme waren en de NVB.⁴⁸ Dit spanningsveld werd voornamelijk zichtbaar doordat beide partijen in kranten, maandbladen en wetenschappelijke tijdschriften op elkaar publicaties reageerden.

Een voorbeeld van een anti-vegetarische medicus was Dr. M.W. Pijnappel. Dr. Pijnappel was een maatschappelijk betrokken man en vervulde verschillende bestuursfuncties bij ziekenhuizen. Daarnaast verzorgde hij een wekelijkse rubriek in het Algemeen Handelsblad over belangrijke ontwikkelingen in de medische wetenschap. Op 10 februari 1895 noemde hij in deze wekelijkse rubriek, *Onze voeding: Dierlijke en plantaardige voedingsmiddelen*, de nadelen van een vegetarisch dieet. Volgens hem werd plantaardige voeding slecht verteerd en konden alleen mensen met uitzonderlijk goede ingewanden een dergelijk dieet verdragen. Hij vervolgde zijn aanval op het vegetarisme met de overtuiging dat:

“zolang iemands ingewanden goed in orde zijn, zoodat hij de grote massa voedsel verdragen kan, zal hij van zijn plantaardig dieet geen hinder hebben. Maar een verstandig dieet is het niet.”⁴⁹

⁴⁸ Nederlandsche Vegetariërsbond, *Vegetarische Bode 1902*, 470.

⁴⁹ “Medische Kroniek: Onze voeding – Dierlijke en plantaardige voedingsmiddelen – de puits frigorifique.” *Algemeen Handelsblad*, 10-02-1895. Geraadpleegd op 20 december 2017 via www.delpher.nl/https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010104830:mpeg21:p005

Deze anti-vegetarische rubriek wekte de aandacht bij de NVB en de toenmalig voorzitter van de bond, A. Verschoot, besloot op de rubriek van Pijnappel te reageren. Deze reactie werd in het Algemeen Handelsblad van 3-3-1895 gepubliceerd. In deze reactie ontkrachtte hij vele van de gebruikte argumenten van de arts. Daarnaast reageerde hij met de volgende woorden op de aantijgingen van de dokter.

“Na proefnemingen op een vegetariër, in 1886 door prof. Voit geleid, verklaarde deze, dat dat een juiste voeding voor den mens, uitsluitend met voortbrengselen uit het plantenrijk, mogelijk is.”⁵⁰

In dezelfde krant van 3-3-1895 had de redactie ook direct de reactie van dr. Pijnappel op de repliek van A. Verschoor gepubliceerd. Dr. Pijnappel reageerde op de volgende manier op de woorden van A. Verschoor.

“Hier hebben wij nu een autoriteit, en wel een allereerste. Maar de heer V. had misschien beter gedaan met zich niet op hem te beroepen [...]. De proef met den vegetariër liep niet zoo goed af, dat de heer V. er zich op beroepen kan. Nu gold het een vegetariër à outrance, een behangersknecht, die sedert 3 jaar van niet anders leefde dan van Grahambrood (brood waaruit de zemelen niet verwijderd zijn), vruchten en olie, en die dezen griezelingen kost zelf lekker vond. En die man kon zich niet volkomen daarmee in stand houden. Hij ging bij zijn geringe arbeid iets, hoewel weinig, achteruit. [...] Een man, die flink werken moest, werd op hetzelfde voedsel getraceerd, maar die kon het niet volhouden”.⁵¹

A. Verschoor stuurde het Algemeen Handelsblad een verzoek om op deze tekst te mogen reageren, maar dit verzoek werd door de redactie geweigerd met het argument dat er geen ruimte meer was in de krant voor het onderwerp.

De wetenschappelijke discussie over het vegetarisme speelde zich niet alleen af in kranten, maar in de *Vegetarische Bode* werd er maandelijks ook aandacht aan besteed. In het katern Wetenschappelijke mededeelingen verschenen maandelijks enkele artikelen waarin meldingen werden gedaan van onderzoeken die het vegetarisme gunstig waren gestemd.⁵² Het tegendeel gebeurde in wetenschappelijke bladen waarin artsen publiceerden die net als Dr. Pijnappel niks van het vegetarisme moesten weten. Deze artikelen werden vervolgens door de redactie van de *Vegetarische Bode* in het maandblad ontkracht door andere onderzoeken te

⁵⁰ “Het vegetarianisme” *Algemeen Handelsblad*, 03-03-1895.

Geraadpleegd op 20 december 2017 via www.delpher.nl
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010104869:mpeg21:a0099>

⁵¹ “Het vegetarianisme” *Algemeen Handelsblad*, 03-03-1895.

Geraadpleegd op 20 december 2017 via www.delpher.nl
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010104869:mpeg21:a0099>

⁵² In elke *Vegetarische Bode* is in de inhoudsopgave na de rubriek ‘overzicht van tijdschriften’ de rubriek ‘wetenschappelijke mededeelingen’ te vinden.

vermelden waardoor de argumenten van anti-vegetarische artsen werden afgezwakt of door artikelen van pro-vegetarische artsen zelf te publiceren.

Ook reageerde de NVB op de anti-vegetarische agenda van de Nederlandse overheid. De overheid reageerde in eerste instantie negatief op het vegetarisme. Dit was niet vreemd omdat de overheid voor het eerst in contact kwam met het vegetarisme door het antimilitarisme van enkele vegetariërs. Door dienstweigering kwamen enkele vegetariërs in de gevangenis terecht, waar ze geen toegang hadden tot vegetarische maaltijden. Ook raakten vegetariërs in het leger hierdoor met commandanten in conflict.⁵³ De NVB zag dit gebrek aan vegetarische maaltijden voor soldaten en gevangenen als een anti-vegetarisch overheidsprogramma en probeerde dit door het sturen van enkele verzoekschriften vanaf mei 1915 te veranderen.⁵⁴ Pas na herhaalde verzoekschriften van de bond tot en met 1919 werd in februari 1920 besloten dat: “vegetariërs o.a. van de soldaten-menage kunnen worden vrijgesteld onder toekenning van de vergoeding wegens gemis van levensmiddelen: militairen die ten genoegen van den Compagniescommandant aannemelijk maken, dat zij vegetariër zijn”.⁵⁵ Naast de overheid stuurde de NVB ook verzoekschriften naar andere instellingen. Deze verzoekschriften en petitieën maakten deel uit van het politieke actierepertoire van de vereniging. Het verzoekschrift als politieke actie zal in paragraaf 2.3.7. verder worden besproken.

2.2.2: Identiteitsclaims van de NVB

De identiteitsclaim van de NVB in de periode 1894 tot 1930 draaide om het begrip vegetarisme. De naam van de aanhangers van de beweging was dan ook logischerwijs ‘vegetariërs’. Door deze naam voor ‘wij’, werd de identiteit van de volgers van de beweging versterkt. Maar wat betekende het om vegetariër te zijn volgens de bond? In de eerste statuten van de NVB werd ‘een vegetariër’ oftewel iemand met een vegetarische leefwijze omschreven als mensen die in:

“hunnen voeding uitsluitend gebruik [te] maken van voortbrengselen uit het plantenrijk, desverkiezende met toevoeging van eieren, melk, zuivelproducten en honing, maar zich te onthouden van alle voeding en genotmiddelen, tot welker voortbrenging of bereiding het doden van dieren bevorderd wordt.”⁵⁶

⁵³ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 46-47.

⁵⁴ Nederlandsche Vegetariërsbond, “Vegetarische voeding voor militairen” in *Vegetarische bode 1919: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1919), 198-201.

⁵⁵ Nederlandsche Vegetariërsbond, “Vrijstelling van de soldaten-meage” in *Vegetarische bode 1920: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1920), 47-48.

⁵⁶ “Nederlandsche Vegetariërsbond.” *Leeuwarder Courant*, 04-10-1894. Geraadpleegd op 16 december 2017 via [www.delpher.nl](http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010592039:mpeg21:p001) <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010592039:mpeg21:p001>

De primaire identiteitsclaim van de bond draaide dus om het volgen van een vegetarische leefwijze door ‘wij-vegetariërs’. Een voorbeeld van deze identiteitsclaim was te vinden in een ingezonden stuk in de Hoogste Courant op 9-8-1905 door de toenmalige voorzitter en secretaris van de bond, Daniël de Clercq en J. A. van Gelder. Dit ingezonden stuk met de titel *Aan denkende mensen* is een korte propagandatekst voor het vegetarisme. In de inleiding worden verschillende wereldproblemen genoemd en het vegetarisme wordt in de conclusie gepresenteerd als één van de oplossingen voor deze problemen. Aan het einde van de propagandatekst is de volgende passage te vinden.

“Aan al deze gruwelen zijt gij medeplichtig zoolang gij u voedt met ’t vleesch van gedoode dieren. Uw ware menselijkheid moet u dringen dit na te laten, zoo gij uw oogen durft te openen, durft te zien en nadenken over dit alles. Zoo gij inderdaad denkende en voelende menschen zijt! Daarom roepen wij, vegetariërs, u toe: denkt na en onderzoekt.”⁵⁷

Deze tekst werd ondertekend door de secretaris en de voorzitter van de bond en kan daarmee dus gezien worden als een officiële bondtekst. De primaire identiteitsclaim van ‘wij-vegetariërs’ leek dus door het hoofdbestuur van de bond uitgevaardigd te worden. Het is echter opmerkelijk dat het tot 1917 mogelijk was om lid te zijn van de bond, zonder vegetariër te zijn. Tot 1917 waren er namelijk twee soorten lidmaatschappen: gewone leden die meerderjarig waren en minstens drie maanden een vegetarische leefwijze volgden en buitengewone leden. Buitengewone leden waren ofwel minderjarigen die wél een vegetarische leefwijze volgden ofwel leden die niet de verplichting op zich namen om een vegetarische leefwijze te volgen.⁵⁸ De identiteitsclaim van ‘vegetariërs’ was tot 1917 dus niet op alle leden van toepassing. Zo had de bond in januari 1916 734 gewone leden en 320 buitengewone leden.⁵⁹ Dertig procent van de leden was mogelijk dus geen vegetariër, waardoor de geclaimde identiteit maar van toepassing zou zijn op zeventig procent van de leden. In de praktijk volgde een groot deel van de buitengewone leden echter wel een vegetarisch dieet. Velen van deze leden waren net overgestapt op de vegetarische leefwijze of waren jonger dan achttien jaar. Slechts een klein deel van deze groep gebruikte af en toe producten als leer of at slechts enkele keren per jaar vlees. Vanaf 1917 was het door een statutwijziging niet meer mogelijk om volwaardig lid te worden zonder het volgen van een vegetarische levenswijze. De bond bestond vanaf toen uit

⁵⁷ "Aan denkende menschen." *Haagsche Courant*, 09-08-1905. Geraadpleegd op 22 december 2017 via [www.delpher.nl](https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000128880:mpeg21:a0042) https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000128880:mpeg21:a0042

⁵⁸ "Nederlandsche Vegetariërsbond." *Leeuwarder Courant*, 04-10-1894. Geraadpleegd op 16 december 2017 via [www.delpher.nl](http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010592039:mpeg21:p001) http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010592039:mpeg21:p001

⁵⁹ J. Gerhardt, "Ledenlijst januari 1916" in *Vegetarische bode 1916: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1916), 43.

leden, aspiranten en begunstigers. Leden waren minimaal 18 jaar oud en moesten minimaal een jaar de vegetarische levenswijze gevolgd hebben. Aspiranten waren tussen de 15 en 18 jaar oud of waren volwassenen die de vegetarische levensstijl minder dan een jaar volgden. Begunstigers betaalden per jaar contributie, maar hadden niet de verplichting om een vegetarische levensstijl te volgen.⁶⁰ Door dit nieuwe systeem, wat in 1917 werd ingevoerd, waren alle leden van de bond, op de begunstigers na, vegetariërs. Het aantal begunstigers nam in de periode van 1917 tot 1930 sterk af, terwijl het aantal leden in deze periode gelijk bleef. In 1919 had de bond nog 218 begunstigers terwijl dit er in 1929 nog maar 73 waren.⁶¹ Hiermee nam het aantal vegetariërs in de bond ten opzichte van het geheel toe, waardoor een groter deel van de leden zich kon herkennen in de identiteitsclaim van de bond. In paragraaf 2.4 zal de weergave van deze identiteit in de vier idiomen waardigheid, eenheid, aantal en inzet (WUNC-display) besproken worden.

2.2.3: Positieclaims van de NVB

De NVB maakte verschillende positieclaims door banden aan te halen met overeenkomstige en gelijkgestemde sociale bewegingen. Dit deed de bond met bewegingen uit zowel het binnenland als het buitenland. De NVB had in het buitenland vooral contact met andere vegetarische bonden.⁶²

Zo sloot de bond zich in 1895 aan bij de *Vegetarian Federal Union*, die een overkoepelende organisatie was voor vegetarische bonden. Dat de bond nauwe contacten had met andere vegetarische bonden in West-Europa blijkt ook uit het begin van het 23ste jaarverslag van de NVB op december 1917. Hierin werd vermeld dat er “begrotingstelegrammen werden gewisseld met den Duitschen Vegetariërsbond, die juist op denzelfde dag te Hannover zijn Algemeene Vergadering hield”.⁶³ In het maandblad van de bond

⁶⁰ Reglementscommissie van de Nederlandse Vegetariërsbond, “Ontwerp-statuten van den Nederlandschen Vegetariërsbond” in *Vegetarische bode 1916: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1916), 362.

⁶¹ Aantal begunstigers in 1919: A. van Borrendam, “Vijf-en-twintigste jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond over het jaar 1919” in *Vegetarische bode 1920: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1920), 71-72.

Aantal begunstigers in 1929: C. J. van Borrendam, “35^e jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond: Vereenigingsjaar 1929” in *Vegetarische bode 1930: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1930), 49.

⁶² Zie paragraaf 2.1.

⁶³ J. Gerhardt. “Drieëntwintigste jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond over het tijdvlak 1 juli 1916 tot 31 december 1917” in *Vegetarische bode 1918: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad*

waren er twee vaste katernen waarin correspondentie met en opinieartikelen van buitenlandse vegetariërs en artikelen over vegetarisme in buitenlandse tijdschriften gepubliceerd werden. In het katern ‘Overzicht van tijdschriften: buitenland’ werden artikelen uit buitenlandse vegetarische tijdschriften naar het Nederlands vertaald en in het katern ‘Uit de pers’ verschenen nieuwsberichten over vegetarisme in het buitenland.⁶⁴ Ook richtte de bond rond 1903 een afdeling in Bandoeng in Nederlands-Indië op.⁶⁵ De NVB had in de periode van 1894 tot 1930 dus op verschillende manieren contact met vegetarische bewegingen in het buitenland en volgde de ontwikkelingen over vegetarisme in het buitenland op de voet.

In Nederland had de bond overwegend contact met religieus-humanitaire bewegingen. Door middel van de *social network theory* zijn de banden van de NVB met de Rein Levenbeweging, de Theosofische Vereniging en de N.B.B.V. reeds beschreven, maar naast deze verenigingen waren er legio andere bewegingen en verenigingen waarmee de bond een connectie had. Dit contact vormde zich doordat NVB-leden de bond vertegenwoordigden in verenigingen en samenwerkingsverbanden en bestuursfuncties vervulden bij andere sociale bewegingen en verenigingen. In het jaarverslag van de NVB werden in Vertegenwoordigingen en lidmaatschappen deze vertegenwoordigde bewegingen opgenomen.

Gemiddeld was de bond in een tiental verschillende organen door haar hoofdbestuursleden of gewone leden vertegenwoordigd. Zo was de bond in 1916 in De Nationale Vrouwenraad in Nederland, De Bond ter Behartiging van de Belangen van het Kind, Het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling, De Internationale Vegetarische Unie, De Nederlandsche Kinderbond, De Vereeniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies, De Humanitaire school te Laren, De Engeldaalschool te Soest, De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en Het Comité voor een Europeeschen Statenbond vertegenwoordigd.⁶⁶ Zeven jaar later, in 1923, was de bond ook in tien verschillende organen vertegenwoordigd. Dit waren De Nationale Vrouwenraad in Nederland, De Bond ter Behartiging van de Belangen van het Kind, Het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling, De Internationale Vegetarische Unie, De Nederlandsche Kinderbond, De Vereeniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies, De Mycologische Vereeniging, De Pomologische Vereeniging, De Nationale Bond voor

gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1918), 63.

⁶⁴ Nederlandsche Vegetariërsbond, *Vegetarische Bode 1930*, IV en VII.

⁶⁵ A. de Roo, *Natuurlijk, Ethisch en gezond*, 33.

⁶⁶ J. Gerhardt. “Twee-en-twintigste jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond over het tijdvlak 1 juli 1915 tot 30 juni 1916” in *Vegetarische bode 1916: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1916), 383-384.

Plaatselijke Keuze en De Vereeniging tot Oprichting en Exploitatie van een Reizend Drankweer Museum.⁶⁷ Ten slotte was de bond in 1929 in zeven verschillende organisaties vertegenwoordigd: De Bond ter Behartiging van de Belangen van het Kind, De Internationale Vegetarische Unie, De Nederlandsche Kinderbond, De Vereeniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies, De Vereeniging tot Oprichting en Exploitatie van een Reizend Drankweer Museum, De Nooit-Meer-Oorlog Federatie en De Vereeniging voor Natuurgeneeswijze.⁶⁸ Van 1916 tot 1929 was de bond dus in vier organen structureel vertegenwoordigd: de Bond te Behartiging van de Belangen van het Kind, de Nederlandse Kinderbond, de Vereniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies en de Internationale Vegetarische Unie. De Vereniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies was een van de vier speciale verenigingen die door de bond zelf was opgericht.⁶⁹

Naast deze organen had de bond van 1894 tot 1930 nauwe banden met bewegingen die streefden naar goede en betaalbare openbare gezondheidsregeling, vrouwenemancipatie, maatschappelijke drankonthouding, het afschaffen van vivisectie en de uitbieding van de Nederlandse dierenbescherming.⁷⁰ Door het aanhalen van banden met deze verenigingen werd de positie van de NVB als religieus-humanitaire sociale beweging die zich naast het vegetarisme bezig hield met het politieke debat over openbare gezondheidsregeling, vrouwenemancipatie, drankonthouding, anti-vivisectie, dierenbescherming en kinderrechten benadrukt.

2.3: Het politieke actierepertoire van de NVB

De NVB zette van 1894 tot 1930 verschillende politieke acties in, waarbij er enkel gebruik werd gemaakt van conventionele politieke acties. De politieke acties van de bond waren nauwelijks confronterend of gewelddadig van aard. Eerst zullen de verschillende conventionele politieke acties waarvan de bond gebruik maakte besproken worden en daarna zal aan bod komen

⁶⁷ J. Gerhardt. “negen-en-twintigste jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond over het jaar 1923” in *Vegetarische bode 1924: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1924), 125-126.

⁶⁸ C. J. van Borrendam, “35^e jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond: Vereenigingsjaar 1929” in *Vegetarische bode 1930: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1930), 27-28.

⁶⁹ In paragraaf 2.3.1 worden de drie andere speciale verenigingen die door de NVB werden opgericht besproken. Deze speciale verenigingen worden, in tegenstelling tot De Vereniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies, niet bij positieclaims vermeld omdat in deze verenigingen enkel vertegenwoordigers van de NVB actief waren, terwijl de NVB in De Vereniging voor Vegetarische Kindergezondheidskolonies ook samenwerkingen aanging met andere sociale bewegingen.

⁷⁰ A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond*, 27-28.

waarom de bond geen gebruik maakte van confronterende acties, zoals nachtwaken, optochten en demonstraties.

2.3.1: De creatie van speciale verenigingen

De NVB richtte in de periode van 1894 tot 1930 zes speciale verenigingen op, die elk de vegetarische levenswijze moesten promoten. Dit waren de Vegetariërs-Ziekenbus, N.V. Vegtus, Het Vegetarisch Bureau, de Vereeniging voor Vegetarische Kinder-gezondheidskolonies, Het Ondersteuningsfonds en De Vegetarische Keuringsdienst. Deze speciale verenigingen vielen onder de verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur, dat op de jaarlijkse algemene ledenvergaderingen verantwoording moest afleggen over het functioneren van de verenigingen. Van de zes speciale verenigingen die de NVB oprichtte slaagden de eerste twee niet. De vier verenigingen die na 1906 werden opgericht slaagden daarentegen wel.

De eerste speciale vereniging die de NVB in 1899 poogde op te richten, was een Vegetariërs-Ziekenbus. Het primaire doel van de ziekenbus werd omschreven in artikel drie van het reglement. “De kas stelt een bekwaam natuurarts aan, die de leden kosteloos behandelt op bij reglement te bepalen wijze.”⁷¹ De ziekenbus moest speciaal voor vegetariërs als ziektekostenverzekering en ziekenfonds fungeren. Hoewel het bestuur meerdere malen een advertentie voor deze bus in *De Vegetarische Bode plaatste*, kwam de ziekenbus er niet. Er waren enerzijds te weinig aanmeldingen en anderzijds kon de aangestelde arts door een gebrek aan medisch materiaal nauwelijks patiënten helpen.

Een ander initiatief van de bond dat niet slaagde was de oprichting van het naamloze vennootschap Vegtus uit 1903. Deze maatschappij werd opgericht om steun te bieden aan bestaande vegetarische restaurants en om de oprichting van nieuwe vegetarische restaurants te bevorderen.⁷² Door vegetarische restaurants werd het vegetarisme meer in de publieke ruimte gebracht. Voorheen had het vegetarisme zich namelijk vooral in de privésfeer van mensen afgespeeld, maar door vegetarische restaurants werd het vegetarisme ook zichtbaar in het leven van niet-vegetariërs.⁷³ Het eerste Nederlandse vegetarisch restaurant *Pomona*, vernoemd naar de Romeinse godin van vruchten en tuinen, werd in 1898 in Den Haag tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid opgericht. Na *Pomona* werden er in Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Utrecht en Arnhem pogingen gedaan om vegetarische restaurants te openen. Van deze pogingen slaagden er enkel drie en daarom werd het vennootschap Vegtus opgericht

⁷¹ Archief Daniël de Clercq, inv.no. 22., Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Hoofdbestuur van de Nederlandsche Vegetariërsbond, *Vegetarieër-Ziekenbus*.

⁷² H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 13-14.

⁷³ D. Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 120-121.

om beginnende restaurants steun te bieden.⁷⁴ Door ongelukkige investeringen werd de maatschappij echter een mislukking. Toch bleef de NVB na 1903 geregeld investeren in aandelen van vegetarische restaurants en hielp de bond met de promotie van deze restaurants.⁷⁵ Deze investeringen waren, in tegenstelling tot de oprichting van het naamloze vennootschap, over het algemeen wel een succes.

Vanaf 1906 slaagden initiatieven van de bond om speciale verenigingen op te richten vaker. Zo werd Het Vegetarische Bureau dat in dit jaar werd opgericht een succes. In 1908 werd dit Bureau geheel overgenomen door de NVB met als doel de verspreiding van inlichtingen en literatuur over het vegetarisme.⁷⁶ Tien jaar eerder begon de NVB met de verspreiding van vegetarische propaganda in de vorm van brochures en literatuur.⁷⁷ Dit bureau zorgde voor de verspreiding van dit materiaal onder leden en particulieren, maar was niet verantwoordelijk voor het beheer van het materiaal. Dit was de taak van de brochure handel. Het aantal brochures dat het bureau verspreidde was behoorlijk en werd elk jaar hoger. Zo was het aantal verspreide brochures in 1918 11.500, maar in 1930 waren dit er maar liefst 16.500.⁷⁸

Ook de oprichting van de speciale vereniging Vereeniging voor Vegetarische Kindergezondheid-kolonies in maart 1908 verliep voorspoedig. Omdat een groot deel van de kinderen van de leden van de NVB in steden in het westen van het land woonde, organiseerde deze vereniging jaarlijks een vegetarisch vakantiecamp. Natuur was voor vegetariërs erg belangrijk en daarom werd de natuur in deze kampen centraal gesteld.⁷⁹ In 1922 omschreef de vereniging in *Aan de ouders van vegetarische kinderen* de wens van de kinderen om terug te gaan naar de natuur als volgt. “Hoeveel kinderen, vooral uit de groote steden, hunkeren het geheele jaar door, behalve een enkele week in den zomer, naar vrijheid, beweging, licht en lucht?”⁸⁰ Doordat de vereniging zich aansloot bij het Centraal Genootschap voor Kinderherstellings- en Vacantiekolonies, die enkele huizen verspreid door heel Nederland bezaten, konden kinderen het gehele jaar uitzieken of op vakantie. De deelnemers hoefden niet de gehele kosten van het

⁷⁴ A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond*, 8.

⁷⁵ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 13-14.

⁷⁶ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 8.

⁷⁷ Zie paragraaf 2.3.8.

⁷⁸ J. Litooij, *Verantwoording van den Brochuredepôthouder over 1929*. in *Vegetarische bode 1930: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1930), 109.

⁷⁹ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 14.

⁸⁰ Vereeniging voor Vegetarische Kinder-gezondheid-kolonies. “Aan de ouders van vegetarische kinderen” in *Vegetarische bode 1922: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1922), 419.

kamp te dekken, omdat de bond een deel van de kosten op zich nam.⁸¹ De kinder-gezondheidskolonies ondersteunden vanaf 1908 tot 1930 tientallen ouders die hun kinderen niet konden genezen of op vakantie konden laten gaan.

Naast deze vereniging had de NVB een ondersteuningsfonds dat vanaf 1908 hulp bood aan volwassen leden.⁸² Het fonds gaf financiële hulp aan zieke en hulpbehoevende vegetariërs.⁸³ Leden konden verzoekschriften indienen voor een financiële bijdrage en vervolgens besloot het fonds of er daadwerkelijk financiële hulp werd toegekend. De inkomsten van het fonds waren voornamelijk giften van bondsleden. Een overzicht van de giften werd maandelijks in *De Vegetarische Bode* geplaatst, waar de giftgevers met naam en bedrag werden gepubliceerd. Daarnaast publiceerde het fonds een jaarverslag, waarin de inkomsten en uitgaven werden vermeld. Hieruit blijkt dat het fonds gemiddeld vijf tot tien verzoeken voor financiële hulp per jaar kreeg. Dit komt neer op een totaal van 80 tot 100 gulden per jaar. Zo werden verzoeken voor het verstrekken van schone kleren voor een kind en hulp met de bestrijding van de onkosten die de langdurige ziekte van een gezinshoofd met zich had meegebracht ingewilligd.⁸⁴ Het fonds was financieel gezond en kon elk jaar een handjevol vegetariërs hulp bieden. M. J. C. Ortt, secretaris van het ondersteuningsfonds in 1929, zei over het functioneren van het fonds. “Al is ons fonds niet groot, het heeft toch nog altijd in enkele gevallen afdoende hulp kunnen bieden en dus wel degelijk zijn recht van bestaan.”⁸⁵

De vegetarische keuringsdienst uit 1908 werd opgericht vanuit de visie dat de bond een belangenvereniging voor haar leden wilde zijn. Hoewel de distributie van vegetarische producten geen probleem vormde, vond de bond de kwaliteit van enkele vegetarische producten twijfelachtig. De keuringsdienst controleerde daarom of vegetarische producten van een deugdelijke samenstelling waren en controleerde of alcoholvrije dranken geen alcohol bevatten.⁸⁶ Elk lid van de bond kon producten laten controleren op samenstelling. In elke vegetariërs bode werd vermeld “dat iedereen het recht heeft deze vegetarische waren in de

⁸¹ A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond*, 8-9.

⁸² A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond*, 9.

⁸³ Nederlandsche Vegetariërsbond. “Ontwerpstatuten van den Nederlandsche Vegetariërsbond” in *Vegetarische bode 1916: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1916), 361.

⁸⁴ M. A. Ortt. “Jaarverslag van het ondersteuningsfonds: 1918” in *Vegetarische bode 1919: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1919), 56.

⁸⁵ M.J.C. Ortt, “Jaarverslag van het ondersteuningsfonds: 1929” in *Vegetarische bode 1930: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1930), 144.

⁸⁶ A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond*, 9.

ongeschonden originele verpakking ter kosteloze scheikundige keuring op te zenden aan een der ondergetekenden.”⁸⁷ Elk jaar werden tientallen producten door deze dienst scheikundig gecontroleerd en de resultaten van deze keuringen werden in *De Vegetarische Bode* gepubliceerd.⁸⁸ Wanneer producten deugdelijk waren en wanneer alcoholvrije dranken geen alcohol bevatten konden deze producten een bondscontrole-etiket krijgen. Deze etiketten moesten door de producenten zelf gekocht worden en met de inkomsten van deze etiketten adverteerde de keuringsdienst in verschillende periodieken. Het plan om dit etiket bij het Bureau voor Den Industriëlen Eigendom in te schrijven ontstond in 1921, zodat het keurmerk tegen namaak beschermd werd.⁸⁹ Het was voor consumenten van belang dat dit keurmerk niet nagemaakt zou worden, zodat er dan geen vervalsingen van dit keurmerk zouden bestaan en alle producten met dit keurmerk geschikt waren voor gebruik in de vegetarische levenswijze. Door deze keuringsdienst werden er tientallen producten per jaar gecontroleerd en garandeerde de bond de kwaliteit van vegetarische producten voor haar leden.

Vier van de zes speciale verenigingen die de NVB oprichtte zorgden ervoor dat de vegetarische levenswijze toegankelijker werd dan voor de oprichting van deze verenigingen en daarmee was de bond een belangenvereniging voor haar leden.

2.3.2: De creatie van samenwerkingsverbanden

Een andere politieke actie waar de NVB, samen met andere verenigingen, gebruik van maakte was het creëren van samenwerkingsverbanden. Dikwijls sloot de bond zich aan bij bestaande samenwerkingsverbanden, zoals de Vegetarische Unie of de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad, maar ze nam zelf ook enkele keren het initiatief tot de oprichting van een samenwerkingsverband. Een voorbeeld hiervan was het initiatief voor de organisatie van het *Congres voor Volksvoeding* in samenwerking met het *Comité voor de oprichting van een Nederlandsch Instituut voor Volksvoeding*. In oktober 1918 sloot de NVB zich aan bij dit instituut, wat als doel had ‘werkzaam zijn in het belang der verbetering van de voeding van het Nederlandsche volk’. Dit comité werd opgericht op initiatief van Evert Cornelis van Leersum,

⁸⁷ M. Valk en J. Gerhardt, “Keuringsdienst van Vegetarische Voedingsmiddelen en Alcoholvrije Dranken” in *Vegetarische bode 1919: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1919), 26.

⁸⁸ In 1916 deed de vegetarische keuringsdienst dertig keuringen en in 1922 waren dit er 37. Het aantal keuringen schommelde elk jaar tussen de vijftientig en vijftig gekeurde producten.

⁸⁹ Dr. B. J. C. te Hennepe. “Jaarverslag van de keuringsdienst van de Nederlandsche Vegetariërsbond: 1920” in *Vegetarische bode 1921: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1921), 110-111.

de eerste Nederlandse hoogleraar in zowel de farmacologie als in de geschiedenis van de geneeskunde.⁹⁰ De NVB trad toe tot dit comité met het plan om een Congres voor Volksvoeding te organiseren, dat samen zou vallen met het 25-jarig bestaan van de vereniging in 1919. Op 12 februari 1919 gingen de hoofdbestuursleden H. N. Nolthenius en Dr. B. J. C. te Hennepe op audiëntie langs de Minister van Landbouw, Nijverheid & Handel. De minister toonde zich tijdens deze audiëntie bereid tot medewerking aan het congres. In een brief aan de minister op 15 februari 1919 vroegen de secretaris en de voorzitter van de NVB het volgende.

“Het heeft ons zeer verheugd dat Uwe excellentie zich ter audiëntie in beginsel bereid heeft willen verklaren tot medewerking en we zouden Uwe Excellentie beleefd in overweging willen geven een of meer Uwer Hoofdambtenaren aan te wijzen, om met ons Hoofdbestuur het plan van dit congres nader te beschouwen en uit te werken.”⁹¹

Ondanks dit verzoek kwam het Congres voor Volksvoeding in 1919 er echter niet. In het jaarverslag van 1919 van de NVB gaf de bondssecretaris de volgende verklaring.

“Nadat ons gebleken was, dat voor ons aanvankelijk plan om een Nationaal Congres voor Volksvoeding te houden van regeeringswege geen steun verwacht kon worden, werd besloten te 's Gravenhage een propaganda-feestvergadering te houden [voor het 25-jarig bestaan van de bond].”⁹²

Door te weinig steun van de regering werd dit congres uiteindelijk niet georganiseerd. Toch blijkt uit dit initiatief dat de bond toenadering zocht tot verschillende maatschappelijke organisaties waaronder andere sociale bewegingen en de overheid.

2.3.3: Openbare propagandavergaderingen

De NVB hield zowel besloten als openbare vergaderingen. De meeste van de vergaderingen behoorden tot de eerste categorie, zoals de vergaderingen van het hoofdbestuur en de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Tussen 1898 en 1914 hield de bond ook geregeld openbare propagandavergaderingen. Dit waren voorlichtingsbijeenkomsten over het vegetarisme welke vaak plaatsvonden in de avonduren op vergaderingen van de afdelingen van de NVB of bij vergaderingen van aanverwante verenigingen, zoals de Theosofische Vereniging of Rein leven-

⁹⁰ P. Huijnen, “Evert Cornelis van Leersum (1862-1938): pionier van de geschiedenis van de geneeskunde.” *Stadium: Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteits-geschiedenis* 6, no. 3 en 4 (2013): 228-229.

⁹¹ Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 33., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. A. van Borredam, brief aan zijne Excellentie den Minister van Landbouw, Nijverheid & Handel, 15-02-1919.

⁹² A. van Borredam, “Vijf-en-twintigste jaarverslag van den Nederlandsche Vegetariërsbond over het jaar 1919” in *Vegetarische bode 1920: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1920), 71-72.

beweging.⁹³ De drijvende kracht achter deze openbare propagandavergaderingen was Daniël de Clercq, voorzitter van de NVB van 1898 tot 1908 en redacteur bij *De Vegetarische Bode*. In de eerste jaren van de bond sprak hij op honderden openbaar toegankelijke propagandavergaderingen over het vegetarisme. Naast de Clercq spraken ook de bondsleden J.J. Sevenhuysen en Hugo Nolthenius en daarnaast ook buitenlandse autoriteiten op het gebied van vegetarisme zoals Dr. Allison op dit soort vergaderingen.⁹⁴ Het aantal openbare propagandavergaderingen nam vanaf 1908 echter aanzienlijk af, toen H. Nolthenius het voorzitterschap van de Clercq overnam.⁹⁵

2.3.4: Vegetarische brochures

Naast openbare propagandavergaderingen waar mondelinge propaganda werd verspreid, maakte de NVB tevens schriftelijke propaganda door brochures. In 1899 koos de bond de tekst van Felix Ortt *Wat is vegetarisme?* als officiële propagandatekst. Deze werd als brochure afgedrukt en tot 1914 alleen al werden er van deze publicatie 10.000 exemplaren verspreid.⁹⁶ Het aantal brochures van de NVB die in de omloop waren groeide elk jaar. In 1910 waren er circa tien verschillende brochures in omloop, maar in 1930 waren er tussen de dertig en veertig verschillende brochures in de verkoop.⁹⁷ De brochures werden beheerd door de brochure handel en Het Vegetarische Bureau zorgde voor de verspreiding van de brochures. In de teksten werden uiteenlopende onderwerpen behandeld, daarom zijn de brochures in te delen in drie categorieën: brochures die het vegetarisme ten opzichte van andere diëten en levenswijze promootte, brochures met praktische informatie voor vegetariërs en brochures waarin het vegetarisme werd aangeprezen als de oplossing voor maatschappelijke misstanden.

In de eerste categorie vielen brochures die het vegetarisme promootten door de voordelen van het vegetarisme als dieet ten opzichte van andere diëten en levenswijzen te noemen en door wetenschappelijke argumenten aan te dragen voor het vegetarisme. Een voorbeeld van een dergelijke brochure is de tekst *Het vegetarisme* door Dr. Th. Christen die door de NVB in 1917 werd uitgegeven. Dit was een academische voordracht gehouden in Bern

⁹³ A. de Roo, *Natuurlijk, Ethisch en Gezond*, 7-8.

⁹⁴ Dr. Allison was een Engelse arts en een vegetariër. De NVB werd in 1894 mede opgericht doordat Nederlanders in aanraking kwamen met de ideeën van Dr. Allison.

⁹⁵ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 10.

⁹⁶ A. de Roo, *Natuurlijk Ethisch en gezond*, 7-8.

⁹⁷ J. Litooij, *Verantwoording van den Brochuredepôthouder over 1929*. in *Vegetarische bode 1930: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1930), 109.

op 5 november 1914, die vertaald werd door Felix Ortt. In deze brochure van 42 pagina's droeg de arts enkele argumenten aan voor het vegetarische dieet. De arts concludeerde dat:

“[...]volgens de medegedeelde praktische ervaringen en uitkomsten van zorgvuldige wetenschappelijke proeven een goed gekozen, in hoofdzaak vegetarische voeding niet slechts buitengewoon goedkoop kan zijn, maar bovendien bijzondere gunstige werking heeft op de gezondheid en de lichaamsgesteldheid verbetert en derhalve een betekenende factor voor de rashygiëne is. In dezen zin is het vegetarisme een goed ding en ik meen dat het ermede gaan zal als met zooveel andere hervormingen: Eerst wordt het geminacht, dan bespot en eindelijk nagevolgd.”⁹⁸

Door dit soort brochures poogde de NVB de kwaliteit van het vegetarische dieet te onderbouwen met wetenschappelijke argumenten die door vooraanstaande artsen aangedragen werden. Er werd van de lezers verwacht dat zij zich aan een vegetarisch dieet hielden en zich, als vanzelfsprekend, onthielden van dierlijke producten.

In de tweede categorie vielen brochures waarin praktische informatie over het vegetarische dieet werd versterkt zoals vegetarische recepten of adviezen voor een gebalanceerde vegetarisch eetpatroon. Een voorbeeld van een dergelijke brochure is *Eenigen raadgeving voor natuurlijker voeding*. In deze brochure van vier pagina's werd de voedingswaarde van rauwe groente aanprezen. Daarnaast werden er enkele recepten genoemd die met louter rauwe groente bereid konden worden.⁹⁹ Door dergelijke brochures konden lezers een gebalanceerde vegetarische levenswijze volgen en dus op een gezonde manier vegetariër blijven.

In de laatste categorie vielen brochures waarin het vegetarisme werd aangedragen als oplossing voor maatschappelijke misstanden. Een voorbeeld van een dergelijke brochure is *Voor dezen dure tijd*, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog wijdverspreid werd door de NVB. In deze brochure zette de NVB oorlog lijnrecht tegenover het vegetarisme. Deze brochure begon met de volgende passage.

“Een woord van opwekking willen wij spreken, naar aanleiding van dezen duren tijd – onvermijdelijk gevolg van den vreeselijken oorlog. Tot het spreken van een bemoedigend woord meenen wij gerechtigd en geroepen te zijn. Want eenerzijds staat de idee vegetarisme lijnrecht tegenover oorlog, maar bovendien is de toepassing der vegetarische idee in het

⁹⁸ Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. T. Christen, *Het Vegetarisme* (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1917), 37.

⁹⁹ Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Nederlandsche Vegetariërsbond, *Eenigen raadgeving voor natuurlijker voeding* (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1910), 1-4.

dagelijksch leven de beste wijze, om aan de noodlottige economische gevolgen van den oorlog beter weerstand te kunnen bieden.”¹⁰⁰

Niet alleen leden konden deze brochure lezen, maar het hoofdbestuur besloot in januari 1917 dat deze brochure ook naar de Eerste en Tweede Kamer werd gestuurd, zodat ook de politiek inzag dat het vegetarisme een van de oplossingen voor de oorlog was.¹⁰¹ In totaal werden er in 1917 en 1918 2082 stuks van deze brochure verspreid door Het Vegetarische Bureau.

2.3.5: Petities en verzoekschriften

Een van de politieke acties waar de NVB herhaaldelijk gebruik van maakte was het verzoekschrift. Vanaf 1897 stuurde de bond een of twee keer per jaar petities om vegetariërs te steunen. Leden konden een verzoek tot een petitie indienen bij het hoofdbestuur, welke vervolgens besloot of de bond een officieel verzoekschrift stuurde. Daarnaast nam het hoofdbestuur geregeld zelf het initiatief tot een verzoekschrift. Elk jaar werd een overzicht van de verzoekschriften gepubliceerd in het jaarverslag van de NVB in *De Vegetarische Bode*.

Het merendeel van deze verzoekschriften richtte de NVB aan de overheid en betroffen de vegetarische voedselvoorziening. Het gebrek aan vegetarisch voedsel voor soldaten en gevangenen, de matige voedselvoorziening voor vegetariërs tijdens de Eerste Wereldoorlog en de plannen van de Minister van Financiën om gedroogde vruchten als luxeproducten te belasten in 1912 en 1920 waren onderwerpen van de verzoekschriften.¹⁰² Daarnaast werden er meermaals verzoekschriften naar vervoersmaatschappijen gestuurd om meer vegetarisch voedsel aan boord van schepen en treinen aan te bieden en het rookverbod in treincoupees strenger na te leven.

2.3.6: Verklaringen geven in en aan de publieke media

De NVB gaf regelmatig verklaringen in kranten en op de radio. Tijdens de eerste bestaansjaren van de bond werd van leden, en van bestuursleden in het bijzonder, verwacht dat deze zelf in actie kwamen wanneer er in de pers aantijgingen tegen het vegetarisme verschenen. Een voorbeeld hiervan is de eerder in paragraaf 2.2.1. genoemde reactie van A. Verschoor op de aantijgingen van Dr. Pijnappel op het vegetarisme in het Algemeen Handelsblad in 1895. Vanaf

¹⁰⁰ Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Het hoofdbestuur van den Ned. Vegetariërsbond, *Voor dezen duren tijd: Een woord van opwekking aan het Nederlandsche Volk* (secretariaat: Amsterdam, 1919), 1.

¹⁰¹ J. Gerhardt, “Beknopt verslag van de 130^e hoofdbestuursvergadering gehouden op 6 januari 1917” in *Vegetarische bode 1917: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1917), 78.

¹⁰² H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 47.

1912 werd deze taak, het weerleggen van onjuiste persberichten over het vegetarisme, onderdeel van het takenpakket van de perscommissie.¹⁰³ Leden konden negatieve krantenberichten over het vegetarisme naar de secretaris van de perscommissie sturen, waarna de commissie een reactie opstelde waarin de negatieve berichten ontkracht werden.¹⁰⁴ Deze reacties werden echter lang niet altijd gepubliceerd en verschillende keren werden de teksten van de perscommissie geredigeerd.¹⁰⁵ Naast reacties op onjuiste berichten over het vegetarisme plaatste de NVB ook advertenties voor vegetarische producten in kranten en werd er informatie over verstuurde verzoekschriften, algemene ledenvergaderingen en statuutswijzigingen in kranten gepubliceerd.

Ook gaven verschillende bestuursleden van de NVB ook bij tijd en wijle verklaringen op de radio. Zo gaf D. de Clercq op 2 april 1927 een radiorede in Hilversum. Van deze rede werd tevens een brochure gemaakt, die op zijn beurt weer verspreid werd door Het Vegetarische Bureau. In deze rede ging de Clercq in op zijn persoonlijke overtuigingen als ethisch-vegetariër. Hij sprak de volgende woorden in zijn conclusie.

“Ik hoop dat U door deze uiteenzetting de overtuiging te hebben geschonken, dat het afzien van dierlijk voedsel voor den ethischen vegetariër een absolute eisch van zijn wereld- en levensbeschouwing en dat dit voor hem is een eerste noodzakelijke stap op den weg naar een samenleving, waarin eerbied-voor-het-leven is hoogste wet en waar liefde heerschen kan.”¹⁰⁶

In de verschillende radioredes van de NVB werd net als in de eerste categorie brochures het vegetarisme gepromoot als de gezondste levenswijze en werd net als in de derde categorie brochures het vegetarisme aangeprezen als een oplossing voor maatschappelijke misstanden. Door het uitgeven van de radioredes als brochures werd deze opvatting nog wijder verspreid.

2.3.7: Optochten, demonstraties en nachtwaken

Optochten, demonstraties en nachtwaken vallen, in tegenstelling tot de bovenstaande conformerend politieke acties, onder confronterende politieke acties. In de periode van 1894 tot en met 1930 ondernam de NVB geen enkele maal een dergelijke actie, terwijl er wel vele

¹⁰³ H. Röling, *De Godd'lijke stem van het medelijden*, 18.

¹⁰⁴ D. Hos, “Beleefd verzoek van de Perscommissie’ in *Vegetarische bode 1917: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1917), 80-81.

¹⁰⁵ D. Hos, “Dringend verzoek van de perscommissie” in *Vegetarische bode 1918: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1918), 111.

¹⁰⁶ Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31b., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. D. de Clercq, *Radio-rede op 2 april 1927 te Hilversum uitgesproken door D. de Clercq van Zandvoort* (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1928), 1-10.

conformerende politieke acties ondernomen werden. Dit kwam niet doordat er onder de leden geen initiatief was voor confronterende acties, maar doordat het bestuur van de bond dit soort acties afwees. Op 9 mei 1918 werd er tijdens de algemene ledenvergadering, waar 156 leden aanwezig waren, door de afdeling Haarlem een verzoek gedaan om een confronterende actie te houden. Dit verzoek kwam naar voren in de rondvraag van de vergadering.

“Ten slotte komt in behandeling een Motie van de afd. Haarlem, bedoelende van onze vergadering van Vegetariërs een spontaan protest te doen uitgaan tegen de gruwelijke menschenslaching, die maar steeds voortwoedt.”¹⁰⁷

Met dit verzoek wilde de afdeling Haarlem een demonstratie of protest organiseren tegen de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog. Dit komt overeen met het algemene standpunt van NVB-leden, die vaak anti-militair waren en een aversie hadden tegen alle soorten geweld tegen levende wezens. Vanuit dit algemene standpunt zou een demonstratie door vegetariërs tegen de Eerste Wereldoorlog niet verrassend zijn. Het hoofdbestuur dacht echter anders over dit verzoek en beantwoordde de motie met de volgende woorden.

“De *Secretaris* namens het H.B. deze motie beantwoordend zegt, dat zeker in ons aller harten leeft heilige afkeer en verontwaardiging tegen de oorlogsellende; maar een motie als Haarlem voorstelt vermag daartegen niets en door publicatie zouden we nog gevaar lopen hier of daar bespotting te wekken. Verbetering is op den duur slechts te wachten als het heerlijke liefdebeginsel, dat wij vegetariërs door de praktijk van ons leven dagelijks belijden, meer en meer doordringt in onze samenleving. Laat ons protest tegen den oorlog, besluit spreker, dus bestaan in het feit dat we straks van hier gaan, ieder voor zich beziel met het heilig voornemen om te werken zooveel in ons vermogen is voor de verbreiding van het vegetarisme.”¹⁰⁸

Uit deze reactie van de secretaris van het hoofdbestuur blijkt dat de NVB geen heil zag in confronterende acties, omdat verandering niet door confrontatie bewerkstelligd kon worden. Verandering werd juist behaald door de “verspreiding van het vegetarisme” waardoor het vegetarisme “meer en meer doordringt in onze samenleving”. Daarnaast zouden dit soort acties bespotting kunnen wekken. Na deze woorden reageerden de leden op de algemene ledenvergadering:

“niet door applaus, maar door enkele oogenblikken van ernstige stilte betuigde de vergadering hare instemming met deze woorden. *We gevoelden ons één*. De Voorzitter dankt daarna de

¹⁰⁷ J. Gerhardt, “Beknopt verslag van de Algemeene Vergadering gehouden op Donderdag 9 mei 1918 te Utrecht” in *Vegetarische bode 1919: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1919), 236.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 235-236.

aanwezig en voor de goede stemming gedurende den dag van samenzijn en sluit de vergadering.”¹⁰⁹

De bond was dus van mening dat verandering niet door confrontatie, maar door de verspreiding van de vegetarische levenswijze door middel van conformerende politieke acties teweeg werd gebracht. Om deze reden maakte de bond in de periode van 1894 tot 1930 geen gebruik van demonstraties, optochten en nachtwaken, maar richtte ze zich op de verspreiding van het vegetarisme door middel van het creëren van speciale verenigingen en samenwerkingsverbanden, openbare vergaderingen, vegetarische brochures, petitieën en verzoekschriften en het geven van verklaringen aan en in de publieke media.

2.4 De collectieve zelfrepresentatie van de NVB

Het derde element van de definitie van een sociale beweging is volgens Tilly dat een beweging gebruik maakt van idiomen waarin het publiek zich kan herkennen. Deze idiomen volgen uit het politieke actierepertoire van de sociale beweging waarin eenduidige vormen van *worthiness* (waardigheid), *unity* (eenheid), *numbers* (aantallen) en *commitment* (inzet) te herkennen zijn.¹¹⁰

Het WUNC-display van een sociale beweging wordt door de inzet van confronterende politieke acties zichtbaar omdat dit soort acties zichtbare actieve participatie van de aanhangers van de sociale beweging vraagt. Hoewel de NVB niet gebruik maakte van confronterende politieke acties kwamen vele van haar leden bijeen op de jaarlijkse familiedag. Deze dag, die altijd plaats vond in de zomer, werd door het hoofdbestuur van de NVB georganiseerd en vond vaak in de bosrijke omgeving van Midden-Nederland plaats. Tijdens deze dag werd er gesport, gediscussieerd en vegetarische gegeten maar werden er ook lezingen georganiseerd over het vegetarisme. Zowel ouderen als kinderen waren welkom en het grootste deel van de deelnemers bestond uit gezinnen waarvan alle leden vegetariërs waren.

In 1923 werd de jaarlijkse familiedag op 16 september in Laren in Noord-Holland gehouden. Laren is gelegen in een bosrijke omgeving en was daarmee een geschikte locatie voor een familiedag waarin ‘terug naar de natuur’ een belangrijke rol speelde. Naast de bosrijke omgeving was er nog een reden waarom de familiedag van de NVB uitgerekend hier plaatsvond. Vanaf het eind van de negentiende eeuw tot en met de jaren dertig van de twintigste eeuw trokken de dorpen Laren en Blaricum namelijk een scala van kunstenaars, theosofen,

¹⁰⁹ J. Gerhardt, “Beknopt verslag van de Algemeene Vergadering gehouden op Donderdag 9 mei 1918 te Utrecht” in *Vegetarische bode 1919: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1919), 237.

¹¹⁰ C. Tilly en L. J. Wood, *Social Movements*, 29.

vrijdenkers en vegetariërs aan. Het Gooi, in deze tijd ook wel ‘Het land van Mauve’ genoemd, was een centrum voor aanhangers van verschillende avantgardistische en vooruitstrevende stromingen, waaronder de religieus-humanitaire stroming. Zo bestond ‘De Kolonie van de Internationale Broederschap’ van 1899 tot 1903 in Blaricum. Deze kolonie werd gesticht door een groep mensen die betrokken waren bij het tijdschrift *Vrede*. Onder de kolonisten bevonden zich vele aanhangers van de religieus-humanitaire stroming. Felix Ortt, voorzitter van de NVB, en Lodewijk van Mierop, voorzitter van de Rein Leven-beweging, woonden beide enkele jaren in de kolonie.¹¹¹ Daarnaast werd er in 1903 op het kolonieterrein een Humanitaire School gevestigd. De kolonie ging in dat jaar zelf ten onder, maar de school bleef nog lang in gebruik. In 1925 nam de Humanitaire School haar intrek in een nieuw schoolgebouw. De NVB was vanaf 1916 enkele jaren vertegenwoordigd in de organisatie van de Humanitaire School te Laren, zoals eerder in paragraaf 2.2.3 van deze scriptie vermeld is.

In 1923 hield de NVB haar familiedag dus te midden van deze dorpen en de groepsfoto van deze dag is op afbeelding 6 te zien. Op deze afbeelding zijn de idiomen waardigheid, eenheid, aantal en inzet te onderscheiden.

De groep op afbeelding 6 straalt waardigheid uit omdat alle leden van de NVB er verzorgd uitzien. Hoewel zowel de mannen, de vrouwen als de kinderen verzorgd gekleed zijn, dragen ze geen formele kleding. Tijdens de familiedagen van de NVB werd er gesport en gewandeld en dat maakte stijve formele kleding niet geschikt. Naast deze verzorgdheid straalt de groep ook waardigheid uit door het dragen van hoeden. Op de foto is zichtbaar dat ongeveer een op de vier personen een riet- of bolhoed draagt, terwijl er geen petten worden gedragen. Hoeden en petten waren aan het begin van de twintigste eeuw verbonden met een bepaalde maatschappelijke status. De lagere arbeidersklasse droeg in vrije tijd en tijdens het werk voornamelijk petten, terwijl personen uit de hogere klassen vaker hoeden droegen.¹¹² Riethoeden werden door de middenklasse voornamelijk in de zomermaanden gedragen en bolhoeden werden het gehele jaar door gedragen. Niemand op de foto draagt een hoge hoed. Dit was het hoofddekseel dat door de hogere klassen naar formele gelegenheden, zoals trouwerijen en kerkdiensten, werd gedragen. Doordat alle hoofddekseels op deze afbeelding bolhoeden of strohoeden zijn straalt de groep uit dat ze niet afkomstig zijn uit de lagere arbeidersklasse en zich ook niet bij een formele gelegenheid, zoals een trouwerij of een

¹¹¹ M. W. J. L. Boersen, *De kolonie van de internationale broederschap te Blaricum*. (Blaricum: Historische Kring Blaricum, 1987), 670-673.

¹¹² D. Crane, *Fashion and Its Social Agendas: Class, Gender, and Identity in Clothing*. (Chicago: University of Chicago Press, 2000), 84.

kerkdienst, bevinden. Wanneer de familiedag een formele bijeenkomst was geweest, hadden meer mensen gekozen voor een hoge hoed.¹¹³ Uit de eerdergenoemde enquête van de NVB, die twee jaar voor de familiedag werd afgenomen, bleek inderdaad dat gemiddeld drie van de vier leden zichzelf als ‘intellectueel’ categoriseerde, terwijl maar een op de vier zichzelf als ‘arbeider’ categoriseerde.¹¹⁴ Op deze foto straalt de NVB dus waardigheid doordat ze zichzelf niet kleden als arbeiders, maar als mensen uit een hogere klasse en er tegelijkertijd verzorgd maar niet formeel uitzien.

Naast waardigheid straalt de groep op afbeelding 6 ook eenheid uit omdat de groep op één grote familie lijkt. De afbeelding vertoont veel overeenkomsten met een familiefoto. De kinderen zitten op de voorgrond en de volwassenen staan beschermend achter de kinderen. Dit beeld wordt versterkt door de kinderwagen die linksonder in beeld te zien is en door de aanwezigheid van ouderen. Daarnaast kwamen veel gezinnen naar de familiedag van de NVB toe, waardoor de grote familie van de NVB dus eigenlijk uit allemaal vegetarische gezinnen

Afbeelding 6: Familiedag op zondag 16 september 1923 te Laren (N.-H.)
Gepubliceerd in *Vegetarische bode 1923: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door de Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1923), 319.

¹¹³ D. Crane, *Fashion and Its Social Agendas*, 85-86.

¹¹⁴ *Ibidem*, 2.

bestond. De geclaimde identiteit van ‘wij-vegetariërs’ is ook te zien op de foto. In het midden van de groep houdt een man een vaandel omhoog. De tekst op dit vaandel is niet te lezen, omdat de foto niet scherp genoeg is. Het logo van de NVB is echter wel zichtbaar op het vaandel. Dit logo is ook te zien op afbeelding 7. De groep vegetariërs staat dus op de foto met het officiële vaandel van de bond en benadrukt daarmee de eenheid van de groep en de geclaimde identiteit.

Ten slotte wordt het aantal vegetariërs en de inzet van deze vegetariërs door deze foto zichtbaar gemaakt. Hoewel brochures de inhoud van het vegetarisme veelvuldig verspreidden, geeft deze foto het aantal vegetariërs beter weer dan een tekst ooit zou kunnen. Doordat er zowel jonge als oude mensen op de foto staan, lijkt de inzet van de beweging groter.

Door deze groepsfoto van de familiedag in Laren te maken zet de NVB zich neer als één grote familie van vegetariërs, maar door de locatie ook als een familie van religieus-humanitairen, die niet alleen maar dachten maar ook letterlijk bewegingsruimte nemen, wat ten uiting komt in de informele, maar toch verzorgde, kledingstijl.

Afbeelding 7: Het logo van de NVB
Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no.
31., Internationaal instituut voor Sociale
Geschiedenis, Amsterdam.

Conclusie

In de inleiding van dit onderzoek werd beschreven hoe verschillende verenigingen, waaronder de NVB, door historici in navolging van Jan Romein werden gezien als kleine geloven. Tegengesteld aan deze overtuiging stelde Alle Klaver dat deze verenigingen deel uitmaakten van een brede religieus-humanitaire stroming, waarin de mens streefde naar een besef van verbondenheid tussen alle levende wezens. Dit onderzoek stelde zich de taak om deze verenigingen niet als kleine geloven maar als sociale bewegingen in één religieus-humanitaire stroming te zien. De centrale onderzoeksvraag was dan ook of verenigingen zoals de Nederlandse Vegetariërsbond, in de periode van 1894 tot 1930 als sociale bewegingen gezien kunnen worden binnen één religieus-humanitaire beweging.

In het eerste deel van het onderzoek werd door middel van het creëren van een ledennetwerk met de *social network theory* gepoogd de stellingname van Alle Klaver, namelijk dat de verschillende verenigingen één grote religieus-humanitaire stroming vormden, te onderbouwen. Met behulp van het netwerkprogramma Gephi werd er een ledennetwerk gecreëerd van ledenlijsten vier religieus-humanitaire verenigingen: de NVB, de Rein Leven-beweging, de Theosofische Vereniging en de N.B.B.V. Dit netwerk besloeg de periode van 1897 tot 1918 en bevatte in totaal 4117 personen. Uit het netwerk, dat te vinden is op www.humanitairnetwerk.000webhostapp.com, bleek dat er wel degelijk sprake was van samenhang tussen de verenigingen. Van elke vereniging was minimaal vijf procent lid van een andere religieus-humanitaire vereniging en bij de Rein Leven-beweging was dit maar liefst dertig procent. Ondanks deze samenhang is de bewering van Klaver, dat deze verenigingen één grote stroming vormden, onjuist. De verenigingen vormden samen niet één grote stroom, maar maakten onderling deel uit van verschillende hoofdstromen in de religieus-humanitaire stroming. Er is een duidelijke stroom te onderscheiden tussen de leden van de Rein Leven-beweging, de Theosofische Vereniging en de NVB en tussen de leden van de NVB en de N.B.B.V. is eveneens een duidelijke stroom te onderscheiden.

In het tweede deel van het onderzoek werden de drie elementen van de definitie van een sociale beweging van C. Tilly getoetst aan de NVB in de periode van 1894 tot 1930 en werd er gekeken of de bond gebruik maakte van confronterende of conformistische politieke acties.

Het eerste element van de definitie stelt dat een sociale beweging een campagne voert. De NVB voerde van 1894 tot 1930 tegenover twee autoriteiten, de Nederlandse overheid en anti-vegetarische medici, een campagne en maakte hierbij gebruik van verschillende agenda-, identiteits- en positieclaims. Agendaclaims werden tegenover de overheid en artsen met een

anti-vegetarische agenda gemaakt door middel van publicaties in kranten, maandbladen en wetenschappelijke tijdschriften en door middel van verzoekschriften. De identiteitsclaim die de NVB in de periode van 1894 tot 1930 maakte was de identiteit van ‘wij-vegetariërs’. Deze identiteit kwam naar voren in propagandateksten. Tot 1917 kon een deel van de leden zich niet in deze identiteit herkennen maar dit veranderde door een statuutswijziging. De positieclaims van de NVB kwamen voort uit het aanhalen van banden met bewegingen die zich bezighielden met gezondheidsregeling, emancipatie en rechten voor dieren en kinderen, waardoor de positie van de NVB als religieus-humanitaire beweging in het politieke debat werd benadrukt.

Het tweede element van de definitie stelt dat een beweging een combinatie van politieke acties inzet die samen het politieke actierepertoire van de beweging vormt. De NVB maakte van 1894 tot 1930 wel gebruik van conformistische, maar niet van confronterende politieke acties (nachtwaken, demonstraties, optochten) omdat de bond van mening was dat door de verspreiding van de vegetarische levenswijze verandering teweeg werd gebracht. Om deze verandering te bewerkstelligen richtte de bond zes speciale verenigingen op waardoor de vegetarische levenswijze toegankelijker werd en zocht ze toenadering tot andere bewegingen om samenwerkingsverbanden te creëren. Daarnaast hield de bond honderden openbare propagandavergaderingen, verspreidde ze meer dan tienduizenden vegetarische brochures, stelde ze tientallen verzoekschriften op, hield ze meerdere radioredes en publiceerde ze vele krantenberichten. De inzet van deze conformerende politieke acties vormde samen het politieke actierepertoire van de NVB in de periode van 1894 tot 1930.

Het derde element van de definitie stelt dat een beweging gebruik maakt van de idiomen waardigheid, eenheid, aantal en inzet uit waar het publiek zich in kan herkennen. Op afbeelding 6 is de groepsfoto van de bond tijdens de jaarlijkse familiedag in Laren in 1923 te zien. Door deze locatie benadrukte de NVB haar banden met de religieus-humanitaire stroming, omdat Blaricum en Laren aan het begin van de twintigste eeuw een centrum voor aanhangers van de religieus-humanitaire stroming waren. De bond straalt op deze foto waardigheid uit omdat de vegetariërs er verzorgd maar niet formeel uitzagen. Daarnaast droegen de meeste leden hoeden in plaats van petten, waardoor duidelijk werd dat ze geen arbeiders, maar mensen uit een hogere klasse waren. Door deze kledingstijl, de vergelijkingen met een familiefoto en het vaandel straalde de NVB ook eenheid uit. De aantallen van de bond waren zichtbaar door de groepsfoto en de inzet van de bond werd benadrukt door het aantal kinderen en ouderen in de groep. De geclaimde identiteit van ‘wij-vegetariërs’ volgt ook uit deze vier idiomen.

De NVB, De Rein Leven-beweging, De Theosofische Vereniging en de N.B.B.V. maakten in de periode van 1894 tot 1930 dus deel uit van een bredere religieus-humanitaire

stroming. Hoewel dit niet één grote stroom was, waren er wel degelijk twee kleinere stromingen te onderscheiden, tussen de NVB, de Rein Leven-beweging en de Theosofische Vereniging, en tussen de NVB en de N.B.B.V., welke beiden op hun eigen manier het religieus-humanitaire gedachtengoed uitdroegen. Uit de *casestudy* van de NVB blijkt dat deze vereniging van 1894 tot 1930 als sociale beweging vele politieke acties ondernam om het vegetarische gedachtengoed, dat verschillende raakvlakken had met het religieus-humanitaire gedachtengoed, uit te dragen. Hoewel niet al deze acties slaagden, is de NVB in de periode van 1894 tot 1930 een sociale beweging, volgens de definitie van Tilly te noemen, omdat de bond aan alle elementen van de definitie voldoet. De NVB voerde in deze periode namelijk een campagne tegen anti-vegetarische autoriteiten door verschillende conformerende politieke acties in te zetten en maakte daarnaast gebruik van de idiomen waardigheid, eenheid, aantal en inzet waarin het lokale publiek zich kon herkennen.

Deze conclusie staat lijnrecht tegenover de bewering van de bevoordeelde marxistische Jan Romein. Hij was van mening dat alleen het socialisme de ware sociale beweging was en dat geloof opium voor het volk was, dat op de lange termijn de motivatie van de mens verminderde om zich te verzetten tegen de harde onderdrukkende werkelijkheid van het kapitalisme. De verenigingen uit de religieus-humanitaire stroming zouden volgens hem kleine geloven zijn die niet de kracht hadden om bij te dragen aan maatschappelijke problemen. Echter waren er verschillende socialisten, zoals Daniël de Clercq, actief in de NVB. Daarnaast blijkt uit dit onderzoek dat de NVB in de periode van 1894 tot 1930 niet als opium voor het volk gezien kan worden. In deze periode bezat de bond namelijk wel degelijk de kracht om bij te dragen aan oplossingen voor maatschappelijke problemen. Deze kracht kwam uiting in de talloze verschillende conformerende politieke acties die de NVB inzette om de vegetarische levenswijze te promootten, waarmee de bond de maatschappij probeerde te verbeteren.

Door dit onderzoek is er meer kennis beschikbaar over het ledennetwerk van vier religieus-humanitaire verenigingen en over het politieke actierepertoire van de NVB. In een vervolgstudie zou het interessant zijn om de definitie sociale beweging van Tilly toe te passen op andere religieus-humanitaire verenigingen en vervolgens het politieke actierepertoire van deze verenigingen met elkaar te vergelijken. Zo kunnen de verschillende manieren waarop het religieus-humanitaire gedachtengoed werd uitgedragen achterhaald worden en zal zichtbaar worden hoe deze bewegingen de maatschappij probeerden te verbeteren.

De NVB probeerde de maatschappij te verbeteren door het verspreiden van de vegetarische levenswijze. Volgens de bond kon verandering alleen plaatsvinden wanneer er steeds minder vlees werd gegeten. Op de algemene ledenvergadering van de bond in 1918

omschreef de secretaris van het hoofdbestuur van de NVB het streven van vegetariërs naar maatschappelijke verbetering als volgt.

“Verbetering is op den duur slechts te wachten als het heerlijke liefde beginsel, dat wij vegetariërs door de praktijk van ons leven dagelijks belijden, meer en meer doordringt in onze samenleving. Laat ons protest tegen den oorlog, besluit spreker, dus bestaan in het feit dat we straks van hier gaan, ieder voor zich bezielde met het heilig voornemen om te werken zooveel in ons vermogen is voor de verbreiding van het vegetarisme.”¹¹⁵

¹¹⁵ J. Gerhardt, “Beknopt verslag van de Algemeene Vergadering gehouden op Donderdag 9 mei 1918 te Utrecht” in *Vegetarische bode 1919: orgaan van den Nederlandsche Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*, door Nederlandsche Vegetariërsbond. (Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1919), 236.

Literatuurlijst

Adriaansen, R. "Voorvechters van regeneratie. Geschiedbeeld en toekomstverwachting in de Praktisch Idealisten Associatie (1919-1931)." *BMGN - Low Countries Historical Review* 130, no. 1 (2015): 25-56.

Bax, M. *Het web der schepping: theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan*. Nijmegen: Sun Uitgeverij, 2006.

Boersen, M. W. J. L. *De kolonie van de internationale broederschap te Blaricum*. Blaricum: Historische Kring Blaricum, 1987.

Brolsma, M. *Het humanitaire moment: Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)*. Hilversum: Verloren, 2016.

Crane, D. *Fashion and Its Social Agendas: Class, Gender, and Identity in Clothing*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

Derkx, P. "Het woord 'humanisme': Opkomst en betekenis" in *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland: 1850-1960*, door P. Derkx, U. Jansz en C. Molenberg. Hilversum: Verloren, 1998.

Huijnen, P. "Evert Cornelis van Leersum (1862-1938): pionier van de geschiedenis van de geneeskunde." *Stadium: Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteits-geschiedenis* 6, no. 3 en 4 (2013): 228-231

Klaver, A. *De religieus-humanitaire strooming*. Baarn: Hollandia-drukkerij, 1910.

Klurveld, A. "De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof" *De negentiende eeuw, Documentatie Werkgroep negentiende eeuw v2* (2001): 137-146.

Klurveld, A. "Reis door de hel der onschuldigen: de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940" PhD diss., Proefschrift Universiteit Maastricht, 1999.

Lemercier, Claire. "Formal network methods in history: why and how?" In *Social networks, political institutions, and rural societies*, door Georg Fertig. Turnhout: Brepols, 2015.

Nederlandse Bond tot Bestrijding der Vivisectie. *Androcles: maandschrift aan de belangen van dieren gewijd: 1898*. 's-Gravenhage: De Nederlandsche Boek en Steendrukkerij, 1898.

Nederlandsche Vegetariërsbond. *Vegetarische bode: orgaan van den Nederlandschen Vegetariërsbond: maandblad gewijd aan de belangen van het vegetarisme in den ruimsten zin*. Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1916-1922, 1924 en 1930.

Nederlandsche Vegetariërsbond. *Uitgave van den Nederlandsche Vegetariërsbond ter gelegenheid van het 50-jarige bestaan. Opgedragen aan: Suze Groshans en IR. Felix Ort*. Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1944.

Oosten, A. van. "Nederlandsche Vegetariërsbond ledenlijst van 1894 tot 1919" Geraadpleegd op 20-11-2017. <http://www.humanitarisme.nl/organisaties/vegbond/leden.html>

Ortt, F. *Rapport over de enquête 1921 van den Nederlandschen Vegetariërsbond*. Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond Hoofdbestuur, 1922.

Romein, J. *Op het breukvlak van twee eeuwen II*. Leiden: E. J. Brill, 1967

Roo, A. De. *Natuurlijk, ethisch en gezond: vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.

Tilly, C, en L. J. Wood. *Social Movements, 1768-2008*. Boulder: Paradigm Publishers, 2009.

Verdonk, D. *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Boom, 2009.

Waalewijn, H. W. "Het Vegetarianismus" *Vragen des tijds* no. 6 (1880), 199-233.

Wei, W. "Street, behavior, art: Advocating gender rights and the innovation of social movement repertoire" *Chinese Journal of Sociology* 1, no. 2 (2015): 279-304.

Westra, K. "Rivaliteit om reinheid: De strijd tussen de Rein Leven Beweging en de Nieuw-Malthusiaansche Bond" *Skript Historisch Tijdschrift* 26, no. 3 (2014):69-86.

Wijk, G. M. J. A. van. "Klaver, Alle (1878-1932)" Geraadpleegd op 25-11-2017. http://www.westfriesgenootschap.nl/geschiedschrijving/biografie/biografie_alle_klaver.php

Wijk, T. van. *Alle Klaver: vergeet nooit dat ge vleugels hebt*. Gorinchem: Theologische uitgeverij Narratio, 2008.

Krantenartikelen

"Het vegetarianisme" *Algemeen Handelsblad*, 03-03-1895. Geraadpleegd op 20 december 2017 via www.delpher.nl
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010104869:mpeg21:a0099>

"Medische Kroniek: Onze voeding – Dierlijke en plantaardige voedingsmiddelen – de puits frigorigue." *Algemeen Handelsblad*, 10-02-1895. Geraadpleegd op 20 december 2017 via www.delpher.nl
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010104830:mpeg21:p005>

"Nederlandsche Vegetariërsbond." *Leeuwarder Courant*, 4-10-1894. Geraadpleegd op 2 september 2017 via www.delpher.nl
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010592039:mpeg21:p001>

"Aan denkende Menschen" *Haagsche Courant*, 09-08-1905. Geraadpleegd op 22 december 2017 via www.delpher.nl
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000128880:mpeg21:a0042>

Archiefmateriaal uit het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief Daniël de Clercq, inv.no. 22., Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Hoofdbestuur van de Nederlandsche Vegetariërsbond, *Vegetarieër-Ziekenbus*.

Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. T. Christen, *Het Vegetarisme*. Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1917.

Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Het hoofdbestuur van den Ned. Vegetariërsbond, *Voor dezen duren tijd: Een woord van opwekking aan het Nederlandsche Volk*. secretariaat: Amsterdam, 1919.

Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31b., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Nederlandsche Vegetariërsbond, *Eenigen raadgeving voor natuurlijker voeding*. Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1910.

Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 31b., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. D. de Clercq, *Radio-rede op 2 april 1927 te Hilversum uitgesproken door D. de Clercq van Zandvoort*. Amsterdam: Nederlandsche Vegetariërsbond, 1928.

Archief Nederlandsche Vegetariërsbond, inv.no. 33., Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. A. van Borredam, brief aan zijne Exellentie den Minister van Landbouw, Nijverheid & Handel, 15-02-1919.